

IVAN ČOLOVIĆ*

Vírus a szövegben – Politikai antropológiai tanulmányok

Hová lettek a kilencvenes évek hősei?¹

Ubi sunt? Hová tűntek, hol vannak ma a mi hőseink a kilencvenes évekből? Az internetnek köszönhetően gyorsan ellenőrizhettem, hol és mennyiben él az emlékezetük – amit az internetről tapasztalt internetológusként el is vártam.² Mégis meglepődtem, mert az egykori történeteknek, amelyek tizenöt vagy húsz éve aktuálisak voltak, csak szürke részleteit találtam meg, viszont gyökeresen új, teljesebb és dinamikusabb verziókkal találkoztam, tele új részletekkel, képekkel, dalokkal és videókkal. Világos, hogy új és a már az internethez szokott tisztelőiknek és követőiknek köszönhetően e hősök a virtuális kibertérben újjáéledtek, úgy, ahogyan korábban az újságokban, a könyvekben, a képregényekben és az audiokazettákon ez még nem volt lehetséges. Azok a hősök, akiknek a jellegzetességeit annak idején többé-kevésbé rekonstruálni tudtam a nehezen hozzáférhető cikkek, könyvek vagy zenei hanghordozók révén – mint amilyen Đorđe Božović – Giška; Jusuf Prazina – Juka; Veljko – a vučjai Vuk [Farkas]; Mladen Naletelić – Tuta vagy Dragan Vasiljković – Dragan kapitány –³ most a számítógépem képernyőjén jelentek meg

* A szerző Belgrádban élő etnológus és antropológus, író, 1971-től, alapítója és vezetője a *Biblioteka XX vek* könyvkiadónak, amely 2021-ig több mint 250 etnológiai, antropológiai, politológiai, kultúra- és történelemtudományi, szociológiai, szociolingvisztikai stb. kötetet adott ki a legjelentősebb délszláv, ex-jugoszláviai, balkáni, illetve nemzetközi szerzőktől. E-mail: ivcolovic@gmail.com. Itt a szerző négy fontos tanulmányát közöljük. (Szerk. megj.)

¹ A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: Gde su sad junaci devetdesetih? In: Čolović, Ivan: *Rastanak identitetom. Oglеди o političkoj antropologiji*, 3. [Szakítás az identitással. *Tanulmányok a politikai antropológiáról* 3.] Beograd: Biblioteka, XX vek, 2014. 111–121.

Ez az írás nem friss ugyan, mégis a közlése mellett döntöttünk, mert az utóbbi évtizedben sem változott döntően a helyzet – a szóban forgó „hősök” közül a legtöbben ma állandó szereplők nemcsak a mítoszokban, a narratívákban, de aki még él, az a közéletben is. (A szerk. megj.)

² Az internetológjáról I. Čolović, Ivan: *Etno. Priče o muzici na internetu*. [Etno. Történetek a zenéről az interneten.] Beograd: Biblioteka XX vek, 2006. 241–255.

³ Szerb, bosnyák és horvát háborús, „hősök”, akik jellemzően a kalandorok és a bűnözés világából érkeztek, többen légiósok, zsoldosok voltak, majd a délszláv háborúban szabadcsapatokat vezettek, és „saját” népük oldalán harcolva váltak úgymond nemzeti hőökké. (A ford. megj.)

a tiszteletükre készült részletes életrajzokban, a kiegészített és illusztrált videoklipekben, a cikkekben és a dalokban, a gazdag fotóalbumokban.

Beszélnek ma róluk az internetes fórumokon is, bemutatják őket a Wikipédián, szabály szerint több nyelven, rajongóik némelyiküknek még Facebook-profilt is nyitottak. A YouTube-on megtalálható videók számossága arról tanúskodik, hogy már egy új, *reality* dimenziót is kaptak. Ebben az anyagban válogatva azt vettem észre, hogy a róluk szóló narratíva ma sokkal jobban felidézi őket, sokkal erősebben is hat, mint korábban, és hogy az internet médiuma különösen alkalmas a hősök epifánikus megjelenítésére. Izgalmas volt újra találkoznom azokkal, akikről már korábban írtam, és akik ma sokkal élőbbnek tűnnek, mint amikor először rájuk futottam.

Így például valamiféle természetfeletti megjelenésként éltem meg Dragan kapitányt – aki az ún. knindzsákról szóló történetek, dalok és egy képregény hőse is volt –,⁴ amikor a YouTube-on találtam egy klipet arról, amiben a kapitány, miközben a tűz mellett ül, amely fölött bárány forog sülve, a gitár és olykor ágyúszó hangja mellett énekel az „Ó, Sosana” című dalt, miközben két, mondhatni ittas lány kigombolt egyenruhában táncol férfi harcostársaiknak és magának a kapitánynak az örömére. Az egykori hősök közül egyesek, mint Sloba és Vojo – Slobodan Milošević és Vojislav Šešelj –, akiknek az „életművé”-t szintén feldolgozták, börtönbe kerültek háborús bűnök vádjával. Ám az új történetekben népi mártírokká váltak, mivel Isten ítélőszéke előtt szenvedtek, amelyen trónolva immár lefizetett senkiháziak bíraskodtak, s ők tartottak nekik előadást az igazságosságról, a tisztességről és a méltóságról.

A boszniai szerbek két vezetője, Biljana és Raša⁵ nem mentek át hasonló átváltozáson, így nem is válhattak mártírokká, noha prototípusaik – azaz Biljana Plavšić és Radovan Karadžić – a „hágai kazamatákban” találták magukat. Utóbbi csak 2008 júliusában került oda, és még most is ott van, a boszniai Szerb Köztársaság háborús elnökkasszonyával szemben, aki már letöltötte a büntetését, és 2009 októberében került szabadlábra. Ő kész volt együttműködni a bírósággal, és azzal, hogy nyilvánosan elismerte a Boszniában elkövetett háborús bűnök miatti felelősséget, eposzi hasonmása, Bilja professzor – akinek faji szépségéről még a festő, Dragoš

⁴ Dragan Vasiljković ausztráliai emigrációból érkezett Jugoszláviába, előtte katonai kiképző volt afrikai országokban. A szerbiai titkosszolgálat felügyelete alatt szervezte meg a horvátországi Knin környékén a lázadó krajina szerbek elit egységeit, szabadcsapatait, amelyek közül az első a „knindzsák” voltak, majd más elit egységeket is vezetett, mint a hírhedt vörös sapkások. A szerbiai hatóságokkal való összekülönbözése után visszatért Ausztráliába, ahol golfedzőként dolgozott. A 2000-es években a horvátországi hatóságok kiadatását kérték háborús bűnök vádjával, ezért Ausztráliában 2006-an letartóztatták, de csak 2015-ben adták ki Horvátországnak. Végül összesen 13,5 évet ült börtönben, 2020 márciusában távozott szabadon Szerbiába, ahol újabban ismét aktív a nyilvánosságban. (*A ford. megj.*)

⁵ A szerző itt a „populáris” nyilvánosságban megjelenő beceneveiket használja, azaz nem ő maga címkezi így őket. (*A ford. megj.*)

Kalajić is áradozott – az áruló alakjává változott át, „olyan bábává, akit engedni kell, hogy a börtönben rohadjon meg” (2008 áprilisa). A másik akadály annak, hogy Raša hőssé válhasson – noha jelölt volt e szerepre, akárcsak Vojo vagy Slobo –, az az lett, hogy a boszniai szerbek vezetője romanijai hajdú lett,⁶ egyfajta új Starina Novak.⁷ De ő időközben még egyszer átváltozott, Rašából, a hegyi betyárból hirtelen David Dabić lett,⁸ a varázsló és a nőket hajkurászó orvosdoktor, aki a betyáreposzokból átment a trash irodalomba, és egy hősnek onnan már sohasem sikerül könnyedén visszatérnie az eposzi magaslatokba.

Erről két, Rašáról szóló dal is tanúskodik, amelyek Radovan Karadžić letartóztatása és Hágába való átszállítása után keletkeztek, és amelyeket a YouTube-on találtam. A szerzők szándéka (egyikük anonim, a másikuk a régi mester, Baja Kis Knindzsa⁹) az volt, hogy a romanijai Raša és a külvárosi csajozós David doktor alakját egyensúlyba hozzák, ám – gondolom, nem szándékosan, mindenesetre elkerülhetetlenül – így ki is nevetik. Például az ilyen sorok révén: „Ott van Rašónak a Šešelj barátja, egy év múlva majd már itthon járnak”, vagy hogy: „Radovan, rejtegetnek téged a fenyőfák, de őt a szerbek Szerbiából eladták.” Ezek még a betyárklisék keretein belül maradnak, és siránkozó hangulatot árasztanak. De a dal, ami így kezdődik, már más hangnemben folytatódik, ez már *scherzo*: „Nincs senkinek olyanja, mint a doktornak, egy kiló haja, meg két kiló szakálla. Hosszú haj, hosszú szakáll, hej, egyszer erre valaki ráfázik ám.” Kis Knindzsa a dalában Rašát/Davidot komikus hősként kezeli: „Halljátok, drága testvéreim, jelentkezett Radovan Hágából. Oda lett az utolsó reménye, az ellenség lenyírta a szakállát. Száz csodát tenne még Rade, csak nincs bajusza meg szakálla.”

Mégis, meg kell várni Karadžić perének a végét, ami még eltarthat, és nem teljesen kizárt, hogy Raša új lehetőséget kap arra, hogy gusztlásaink,¹⁰ hazaszerető történéseink és az újságírók újra életre keltsék a szerb ügyért mártírkodó hágai alakok közt.¹¹ A hasonló típusú mártírok közt, akik a hágai „idegen” bíróság elé kerültek, akadnak horvátok is, akik a kilencvenes évek háborúiról szóló horvát narráció szerint hősöknek számítanak. Viszont nem találok köztük az általam ismert

⁶ Romanija – Szarajevó körüli, boszniai hegység. Hajdú (hajduk) – erdőben bujdosó, a hatalom ellen lázadó, a nép oldalán álló betyár. (*A ford. megj.*)

⁷ Baba Novac, szerb hajdú, betyárvezér, aki a 16. században a törökök ellen harcolt, epikus hős. (*A ford. megj.*)

⁸ Radovan Karadžić új identitást kreált magának, és David Dabić néven jelent meg a szerbiai nyilvánosságban, kuruzsló lapokba írt, és előadásokat is tartott. Szakállat növesztett, hosszú haját kontyba fogta, és boszniai akcentusát is sikerült elhagynia. (*A ford. megj.*)

⁹ Mirko Pajčin szerb műnépdalénekes és szerző, aki ún. turbófolk dalaival vált közkeletűvé. (*A ford. megj.*)

¹⁰ Mandolinhoz hasonló balkáni húros hangszeren játszó dalnokok. (*A ford. megj.*)

¹¹ A tanulmány megírása óta Radovan Karadžićot 2016-ban 40 évre, majd másodfokon jogerősen életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték Hágában. Kultuszát a (szélső)jobboldali, nemzeti radikális körökben azonban ma is ápolják. (*A ford. megj.*)

mostari háborús hőst, Tutát. „Eredetije”, Mladen Naletelić is megjárta a hágai börtönt, hogy most valahol Olaszországban töltse büntetését, de őt ezért mégsem vonták körbe a mártírok aurájával, mondván, hogy horvát hazafiként tévesen vádolták meg.¹² Ellenkezőleg, Hágában fecsegő csodabogárrá változott, aki nevetgél és csókokat dobál az öröknek, és bizarrsága még inkább megnőtt, amikor azt kezdték el róla mesélni, hogy egyik látogatója, a fia – fekete! Legalábbis így fest Tuta a boszniai háború egy másik résztvevőjének Sefer Halilovićnak az emlékirataiban, aki egy ideig szintén a hágai börtön lakója volt.¹³

De amúgy is nehéz elhinni, hogy Tuta kitűnhetett volna a horvát ügyért szenvedő mártírok közül, mert a 2000-es években különösen nagy volt a konkurencia ezért a szerepért, amikor elkezdtek megérkezni Hágába a horvát háborús vezetők, köztük Ante Gotovina tábornok, és amióta Mirko Noracot, szintén a Horvát Katonáság tábornokát, egy horvátországi bíróságon bűnösnek mondták ki, és hét év börtönre ítélték. Mindketten megpróbálták eltűnni az igazságszolgáltatás elől, s ez sikerült is annyira, hogy folklorpatrióta hasonmásaik, Dalmát Ante¹⁴ és Mirko vajda némi hajdújellegel kapjanak. A horvát hazafias honlapok és internetes fórumok megkérdőjelezhetetlen sztárjaivá váltak, ahol a tiszteletükre írt dalok forognak, mint Marko Perković Tompsoné¹⁵ vagy más horvát népi(es) előadóké. És amíg úgy tűnik, hogy a romanijai szerb hajdúkról való éneklés alábbhagy, a horvát hajdúk, tündérek és farkasok még jól tartják magukat a Biokovó és a Velebit hegyein. Íme, itt vannak egy rakáson Tompson dalában: „Messze, messze, hét falun túl vagyok én, ahol a tündérek, farkasok és hajdúk, ott, ahol én születtem.” Egy másik helyen, amit egy bizonyos Niko Bete jegyez, a velebiti tündér a sinji Szűzanyától erősítést kér a csetnikekkel való leszámoláshoz, a Szűzanya pedig kételkedés nélkül működik együtt a pogánnyal, mert mindketten horvát nők, és ezt válaszolja a tündérnek: „Nem katonákat, nem katonákat, hanem a vajdát küldöm néked, és az én szent, az én szent áldásom adom rája.”

¹² Naletelić a bosznia-hercegovinai Horvát Védelmi Erők „büntető egységének”, egy külföldi zsoldosokkal teli félkatonai alakulatnak volt a parancsnoka. 2000-ben 22 évre ítélték, a harmadolás után 2013-ban szabadult. (*A ford. megj.*)

¹³ Ellene a bíróság 2001-ben emelt vádat a Boszniában horvát civilek ellen elkövetett háborús bűnök miatt. Önként adta fel magát, a bíróság aztán 2005-ben felmentette. A börtönben töltött 12 hónapról, a többi vádlottal – így Mladen Naletelićtel – való kapcsolatáról *Nem bűnös* című, 2010-es memorójában ír. L. Halilović, Sefer: *Nije kriv*. Sarajevo, 2010.

¹⁴ Ante Gotovina tábornok a horvátok egyik, ha nem a legnagyobb háborús hőse, akinek a nevéhez fűződik a Krajina egyes részeinek, így a horvátországi szerbek „fővárosának”, Kninnek a visszafoglalása. Az egykori légióست az egységei által ekkor szerb civilek ellen elkövetett háborús bűnökkel vádolták meg Hágában 2001-ben; 2005-ig szökésben volt. 2011-ben 24 évre ítélték, ám a következő évben jogerősen felmentették. Visszautazásakor több tízezren ünnepelték Gotovinát, kultusza máig nagy, miközben ő visszavonultan él. (*A ford. megj.*)

¹⁵ Az egyik legnépszerűbb horvát muzsikus, nemzeti radikális zenész, aki a koncertjein a régi usztasa köszöntéssel is élt, illetve azokon megjelentek az usztasa jelképek is. (*A ford. megj.*)

A muzulmán bosnyák háborús hősookról szóló történetek közül jól tartja magát – már ha az interneten megtalálhatókat nézzük – Juka legendája.¹⁶ Egy francia tévériportnak köszönhetően, amit a France 2 Szarajevóban készített a háború alatt – és amit a YouTube-on találtam –, láthatom a megsebesült Jusuf Prazinát, aki bottal jár, s hallom is, mit beszél. Ez a riport már akkor készült, amikor a hős Jukáról szóló hangok jól hallhatóak voltak Szarajevón kívül is, így jutottak el hozzá a francia újságírók, és ő látható elégedettséggel játszott a kamerák előtt a szarajevói Robin Hood szerepét. És láthatjuk azt is, amikor emberei átadnak egy úgymond „csetnik” kémet, aki – miközben Juka színleg a fejét veri – ezt kiabálja: „Juka, anyámra, nem vagyok az!”

A YouTube-on hallom először a „Szarajevó, az én városom, Juka, a hős a te fiad” kezdetű dalt, és itt találok meg az újabb videóklipet is: „Jusuf Juka Prazina in memory”. A figyelmemet a képi rész ragadta meg, ami azon az ötleten alapszik, hogy Juka a halála után farkassá vált. Ezt animációval oldották meg, miközben a „Juka farkasai” című dal szól, és egy német mondattal is aláfestik: „In uns Herrschen die Seelen der Wölfe...”¹⁷ Az interneten ellenőriztem, és megállapítottam, hogy Juka farkasai mellett további „farkasok” is megtalálhatók, így „Kalesija Fekete Farkasai” vagy „Fika Farkasai”. Ez meggyőzött arról, hogy a farkas mint totemállat a kilencvenes évek háborús folklórjában nemcsak a szerb és a horvát oldalon jelenik meg, hanem a harcosok folklórszerű bemutatásának eleme a bosnyákoknál is.

Érdeemes lenne leellenőrizni, mi lett időközben a kilencvenes évek hőseivel, akik – noha sokan ezt feltételeznék – nem maguknak az egymással összevesző és háborúzó nemzeteknek az atyjai voltak (mint Sloba, Franjo és Alija). Ők voltak az akkor előállított, pontosabban az akkor felélesztett nacionalista narratívák legfontosabb *dramatis personae*-i. Alkalmam volt arra, hogy közelről szemléljem és kommentáljam az egyik ilyen előállított alakot, avagy hőst – a *Szerb Nép* néven futó heroszt, amely az 1980-as évek közepétől kezdett el fokozatosan alakot öltetni („felébredni”) úgy, hogy Szerbia politikai színpadáról letaszította a Munkások Népét.¹⁸ Ahogy észreveszem, még ma is a szerbiai politikai diskurzus kulcsfigurá-

¹⁶ A szarajevói Jusuf Prazina a háború előtt többször megjárta a börtönt. 1991-ben részt vett a horvátok oldalán a szlavóniai harcokban, majd 1992 tavaszán alapította meg szabadcsapatát, amely részt vesz a Jugoszláv Néphadsereg tagjai elleni vérfürdőben is, amikor azok elhagyták volna a várost. A szervezett bűnözést, a (háborús) nyereszkezdést a háború alatt is folytatta, ezért került összetűzésbe a bosnyák hatóságokkal, és 1992-ben elszökött Szarajevóból, majd Hercegovinában bukkant fel, immár a horvátok oldalán. A szerbek ellen a fogolytáborokban elkövetett háborús bűncselekményekkel, illetve a muzulmánok elleni kegyetlenségekkel is megvádolták. 1993-ban Brüsszelben ölték meg, vélhetően a maffiák közti leszámolásban. Egyébként zsidó származású horvátnak vallotta magát egy interjúban. (*A ford. megj.*)

¹⁷ „A farkasok lelke lett úrrá rajtunk.” (*A ford. megj.*)

¹⁸ A délszláv területeken inkább a *radni narod* (azaz a munkások népe) kifejezést használták, s ritkábban a *radnička klasát*, azaz a munkásosztályt. (*A ford. megj.*)

ja maradt, többé-kevésbé ugyanazokkal a jellemzőkkel. Még ma is annak a népnek a megtestesítője, amely nemzeti identitását példamutató módon mártírkodó hőstetteivel erősíti meg. Továbbra is olyan exkluzív politikai-vallási közösségként jelenik meg, amelynek a tagjai spontán módon felismerik, és ha politikai témáról esik szó, magyarázat nélkül értik egymást, és gondolkodás nélkül követik vezetőjüket. Egy adott pillanatban – amikor 2000. október 5-én megbukott Milošević rezsimje – úgy tűnt, hogy a Szerb Nép, ha nem is veszíti el teljesen a jelentőségét a szerbiai politikai diskurzusban, legalább meg kell küzdenie a vezető szerepért még egy kollektív hőssel: a Szerb Társadalommal avagy Szerbia Polgáiraival. Ám ez csak rövid ideig tartott, a „polgárizmustól” való veszélyt gyorsan és kegyetlenül elhárították (Zoran Đinđić kormányfő meggyilkolásával).¹⁹ A polgárok olyan alakokká váltak, akik egérylukakban laknak (ide helyezte el őket Emir Kusturica filmrendező²⁰), a hírhedt rigómezei fogadalomtól áthatott Szerb Nép pedig ismét az egyedüli, sérthetetlen kollektív hőssé vált. E hérosznak ma ismét kulcsszerep jut a politikai elbeszélésekben, ahogyan a jelenlegi hatalom a színpadra állítja, és előtte hajlong a bal- és jobboldali színes koalíció, a hazafias kulturális elit egésze. Ez állt az előző hatalomra, Boris Tadić köztársasági elnökre és pártjára, a Demokratikus Pártra is. Tadić kijelentéseinek – miszerint Szerbia nem lép be Európába nemzeti identitása nélkül – is csak akkor van értelme, ha megértjük vallási-nemzeti funkcióját, vagyis ha látjuk, miről van szó: meg kell adni a kellő tiszteletet a szerb nacionalista mitológia hősenek – a Szerb Népnek.

De a kilencvenes évek hősei nemcsak a politikai folklór irodalmának alakjai, hanem magának ennek az irodalomnak a szerzői, ezeknek az alakoknak a létrehozói is. Ott vannak a vidéki költők-dalnokok, mint a már említett Mirko Pajčin, azaz Baja Kis Knindzsa, Svetomir Ilić Siki, Božidar Vučurević és Dragutin Knežević Krunica, vagy éppen tükörképeik az elismert, „magas” irodalomban (Matija Bećković, Rajko Petrov Nogo, Momo Kapor) vagy a publicisták sora.

Ahogy látom, Kis Knindzsa továbbra is sikert arat a vidékies dalok éneklésével, de ma már inkább békebeli témáknak ad előnyt, és ebben a keretben különösen a kocsmai heccelés és baszakodás műfaját ápolja, így például: „Kész van már, kész

¹⁹ 2003-ban egy mesterlövész elit kommandós, Zvezdan Jovanović gyilkolta meg, egykori főnöke, a szerb speciális egységek vezetőjének, Ulemek Legijának a megbízásából. A maffiával összeesküvő tettesek közül többeket a gyilkosság utána hajsza során öltek meg, másokat, mint Jovanovićot és Legiját több évtizedes börtönre ítélték. Más ügyek miatt még mindig folynak ellenük eljárások, de a gyilkosság politikai háttere nem tisztázódott. (*A ford. megj.*)

²⁰ A „Koszovó Szerbia része” elnevezésű tüntetésen, melyet 2008. február 21-én tartottak meg Belgrádban, Kusturica egyebek közt ezt mondta: „Hol vannak ma a hazai egerek, akik kis pénzért adják el magukat, akik az apróért lehajolva azt állítják, hogy a mi értékeink nem a nyugati civilizáció alapjaiban vannak? Az egérylukakban! Hol vannak azok, akik a koszovói mítoszon gúnyolódnak, hol vannak azok, akik a koszovói mítosznál többre tartják a hollywoodi mítoszt?”

van már,²¹ megöli a felesége, elfogyott a harmadik karton Heinekenje”. Az újonnan komponált műnépdalok hőseinek galériájába nála bekerültek a csempészek és a pénzváltók (dílerek) is. Az egyik dalának címe „Daniella, a csempész”: „Daniella gázpalackkal dolgozik, nekem maradt a benzin meg a nafta. De Daniellának semmi sem elég, ott árul a Pavlović híd alatt.” De Kis Knindzsával ellentétben Siki kollégája, aki a kilencvenes években olyan dalokkal tűnt ki, mint az „Arkan daliái”²² vagy a „Szerb lány vagy, a homlokodra van írva”, maradt a hazafias témáknál, külön hangsúllyal Koszovóra. Ez utóbbi dalának egy újabb verziója megtalálható a YouTube-on is, és a klipben a slide show-n olyanok fotói jelennek meg, mint Ana Ivanović, Jelena Janković, és akik olykor Novak Đoković²³ társaságában mutatkoznak. És Ceca Ražnatović,²⁴ főképpen halott férje, Arkan mellett. Mindezt úgy foghatjuk fel, mint Siki hozzájárulását az általános amnesztia (és amnézia) és a mindent átfogó uralkodó koalíció politikájához.

Božidar Vučurević pedig visszatért háború előtti foglalkozásához, a fuvarozáshoz, de nem vonult vissza teljesen a politikai életből, és ma már inkább tanácsadóként működik, mint a boszniai Szerb Köztársaság Megalapítói Egyesületének elnöke, ami 2008-ban jött létre.²⁵ Ha az írói munkásságáról van szó, úgy tűnik, ma már nem ápolja az epikus költészet műfaját, ami egykor felkeltette a figyelmemet, és inkább az aforizmaírás felé fordult. Az egyik ilyen: „Van, aki azért szereti a nőt, mert az, ami; és van, aki meg azért, aminek gondolja.” A szarajevói *Oslobođenje*-nek 2008-ban adott interjújában idézte ezt saját magától Vučurević, és itt láthatjuk, hogy milyen témák is foglalkoztatják ma a hercegovinai Szerb Autonóm Körzet egykori elnökét.

A negyedik vidéki költővel, Krunicával még 1994-ben volt egy furcsa telefonbeszélgetésem, valahogyan megtalálta a számomat. Azért hívott, mint mondta, hogy meggyőzzön, nemcsak dicsekszik azzal, hogy ő adta a Szerb Demokrata Pártnak²⁶ a nevét („Ó, szerb párt, én adtam a neved” című dalában énekel erről), ahogyan azt én írtam egy újságcikkben, hanem valóban ő a keresztapja ennek a pártnak. Egyébként a cikkem érzékelhetően tetszett neki, hiszen – természetesen engem nem kérdezve – megjelentette mint recenziót hazafias, *Nem adom a hazámat* című verseskötetében.²⁷ Ez a recenzió ma megtalálható a Szerb Nemzeti Könyvtár katalo-

²¹ A dal eleje – *Kész van*, szerbül Gotov je – a Milošević-ellenes tüntetések kedvelt jelszava volt, ami falragaszokon is mindenütt látható volt. (*A ford. megj.*)

²² Arkan a leghírhedtebb szerb szabadcsapatokat vezette, így azt, amelyet a Crvena Zvezda futballhuligánjaiból, a Delijékből (Daliák) szervezett meg 1990/91-ben. (*A ford. megj.*)

²³ Világhírű, illetve (egykori) világszoros szerb teniszvezők. (*A ford. megj.*)

²⁴ A legismertebb szerb műnépdal-énekesnő. (*A ford. megj.*)

²⁵ Vučurević a hercegovinai Trebinje vezető szerb politikusa, hadura volt, akit a Dubrovnik környékén elkövetett bűnök miatt üldözött a horvát hatóság. (*A ford. megj.*)

²⁶ Ti. a boszniai szerbek pártjának. (*A ford. megj.*)

²⁷ A szerb eredeti címe: *Ne dam ognjište*. Az *ognjište* szó szerint tűzhely, a haza, a szülőföld értelmében használják. (*A ford. megj.*)

lógusában is a munkáim közt, ami arról tanúskodik, hogy „én is velük énekeltem”, de mindennek az eredetiségét nem fogom cáfolatokkal elrontani. Hogy ma mi is van Krunicával, nem tudom (nálam többé nem jelentkezett), de a dalai – amelyeknek szövegét egykor kazettákról szedtem le – ma megtalálhatók az interneten.

Mindarról pedig többször írtam, hogy azok a szerb irodalmárok és publicisták, akik a kilencvenes években hangosan ünnepelték a harcosokat és a népvezéreket, miképpen folytatták hazafias tevékenységüket Milošević bukása után is. Így most csak egy következtetést vonnék le. Ez tehát az, hogy a nacionalista jelképrendszer – illetve annak egyik extrém verziója –, amit Szerbiában a nyolcvanas években újjítottak fel, a kilencvenes évek háborúi során pedig megerősítettek, a későbbiekben is ereje teljében maradt, attól függetlenül, hogy milyen katasztrofális hatással volt Szerbiára a háborúk révén. Ez pedig azt jelenti, hogy e szimbolikus rend létrehozói és őrei ma is a „munkahelyükön” vannak, „a nemzet papjai”, a látnokok, jósok és egyéb néptribunok pedig most az új körülmények között azért felelnek, hogy a nacionalizmus újratermelésének folyamatát adaptálják ahhoz a hivatalos politikához, amit ma úgy neveznek, hogy „Szerbia európai útja”. A nacionalista erőszak időszakos megjelenése Belgrád utcáin – például 2008. február 21-én, a „Koszovó Szerbia része” tüntetés után is, amit a szerb kormány rendezett, miután Koszovó egyoldalúan kikiáltotta függetlenségét, vagy amikor is a neonáci szervezetek a Szerb Pravoszláv Egyház erkölcsi támogatásával tömeges rendbontásra kerítettek sort a Büszkeség menete kapcsán 2010. október 10-én – arra utal, hogy a szerb nacionalizmus fenntartásának munkája ma is egészen jól folyik, de arra is, hogy itt ideológiáról (pontosabban: vallásról) van szó, ami aztán erőszakhoz is vezet. Nem azért, mert a hívők elidegenedtek, hanem épp azért, mert az erőszak a fő eleme (pontosabban a fő szertartása).

Élősködő emlékezetek¹

A szerbiai domináns politikai emlékezés folyamata ma nem afelé tart, hogy a szerb fél elhatárolódjon az 1990-es évek háborúiban elkövetett bűntettektől. De azt sem mondhatjuk, mint ahogyan azt gyakran szóvá teszik, hogy e bűncselekményeket elhallgatják, hogy a hatalom és az azt támogató közvélemény egy része elkerülné az ezekkel való szembesülést. Ellenkezőleg, a ma hatalmon lévők és a hozzájuk közel állók már-már kényszeresen foglalkoznak ezekkel. Fáradhatatlanul erről beszélnek, még azoknak a ma is élő háborús bűnösöknek sem hagynak nyugtot, akik már leszolgálták büntetésüket, amelyekre a volt Jugoszláviával foglalkozó Nemzetközi Bíróság ítélte őket, és arra szólítják fel őket, hogy tanúskodjanak háborús tapasztalataikról. Érthetően nem arról, hogy mi nem stimmelt a háborúban, hanem arról, ami minden dicséretet megérdemel, bár igaz, hogy jobban is mehettek volna a dolgok, mint ahogyan az legközelebb majd történni is fog.

A múlttal való ilyesfajta tanúskodás és szembenézés ma általános, mondhatni mindennapos, mert Szerbiában, ha a kilencvenes évek háborúiról beszélünk, az az uralkodó vélemény, hogy a szerbek által elkövetett háborús bűnök elítélése annak az eredménye, ahogyan a nemzetközi közvélemény kikényszeríti a Szerbiával ellenséges álláspontot az összetűzések kapcsán. Szerbia az efféle látásmódot elutasítja, és harcosait magához öleli. Azokat is, akiket a világhatalmak, a médiák és a bíróságok üldöznek és elítélnek az úgymond általuk elkövetett bűnökért, miközben Szerbia az ország saját dicsőséges történelmébe „beírja” felejthetetlen hőstetteiket. Például a ceri csatát.² Mert az I. világháború elején lezajlott ütközetre való emlékezés mintegy ráakasztható, egyfajta memoriális parazitaként, a szerbek által a legutóbbi háborúkban Horvátországban, Boszniában és Koszovón kivívott állítólagos győzelmekre.

Az ötödik elem

A szerb nemzet ellen évszázadok óta igazságtalanságokat követnek el, de e nép ennek ellenére, vagy éppen ezért máig az igazság oldalán maradt, az egész 20. század során csodás, bibliai győzelmeket aratva érte. Ez volt az üzenete Zoran Đorđevićnek, a szerb kormány miniszterének, amikor beszédet tartott Tekerišen a ceri csata 105. évfordulóján, 2019. augusztus 19-én. Külön kihangsúlyozta, hogy a szerb

¹ A tanulmány címe, megjelenési helye: Parazitska sećanja. In: Čolović, Ivan: *Vírus u tekstu. Oglledi o političkoj antropologiji*, 4. [*Vírus a szövegben. Politikai antropológiai tanulmányok*, 4.] Beograd: Biblioteka XX vek, 2020. 61–73.

² A ceri, más néven jadari csata 1914 augusztusában zajlott a szerb és az osztrák–magyar hadsereg között. Utóbbiak Boszniából támadva meglepetésre vereséget szenvedtek, egyszersmind ez számít a szövetségesek első győzelmének az I. világháborúban. (*A ford. megj.*)

nép által elszenvedett igazságtalanságok és traumák csak megerősítették a nemzet egységét és eltökéltségét abban, hogy fáradhatatlanul küzdjön az igazságért, amit a természet „ötödik elemének” nevezett (talán a föld, a víz, a tűz és a levegő mellett?), és ami a szerb nemzeti karakter alapjában is megtalálható. „A történelem során ránk mért igazságtalanság – mondta Đorđević – valójában összekötő szövete népünk egységének és az igazságért folytatott harcban való kitartásának, ez az az ötödik elem, ami bibliai méretekben tette lehetővé a csodát, már oly sokadszorra a szerb nép és az állam történetében. Amikor a leginkább megsérülünk, éppen akkor vagyunk a legerősebbek, és akkor vívjuk ki legkönnyebben a győzelmet... Verhetetlenek vagyunk az igazságosságban.”

A miniszter magyarázatot is kínált az „ötödik elem”, a szerb nép karakterében jelenlévő igazságosság eredetére, amely a ceri győzelemben fejeződött ki, köszönhetően annak, ahogyan mondta, hogy „a szerb nép a 20. század során mindig a jó oldalon állt”. Ez az elem pedig faluról és a népi elbeszélő költeményekből ered. „Az egyszerű szerb paraszt, aki a győzedelmes szerb katonaság atommagját adta – magyarázta Đorđević –, nem látott bele a 20. század eleji imperialista világhatalmak összekuszálódott diplomáciai viszonyaiba, de fejből tudta az epikus dalok egész sorát, az etikát pedig jobban ismerte a legtekintélyesebb európai egyetemek bármely professzoránál”.³ Tehát a szerbek Ceren, ahogyan előtte és utána is, azért tudtak csodálatos győzelmet aratni az igazságosságért, mert mindig is a természetért és az igazságért voltak oda, mint ami a lételemük, és sohasem feküdtek le a dekadenciának és a természettől való elidegenedésnek, amit Európa számára az akadémiai tudományosság hozott el.

Đorđević miniszternek már nem volt módja elidőznie annál a kérdésnél, hogy a szerbeknek hogyan sikerül legyőzhetetlennek maradniuk az igazságosságért folytatott harcban ma is, amikor a száz évvel ezelőtti szerb paraszt már nem létezik, mert időközben megváltozott, urbanizálódott és iskoláztatta magát, és ha valamit tud is fejből, az aligha éppen a hősi elbeszélő költemények. Mindazonáltal a miniszter hisz abban, hogy a szerbek a lelkükben eléggé megőrizték a természetes egyszerűségüket és az elegendő távolságot az iskolai tudással szemben – erről tanúskodik szabad és a tudományosságtól meg nem terhelt eszmefuttatása a természeti elemekről –, ami tehát lehetővé tette a számukra, hogy minden csatát megnyerjenek Cer után is, beleértve az 1990-es évekbelieket is. Igaz, Đorđević ez utóbbi ütközeteket nem említi meg, de nem lehet kétség afelől, hogy amikor arról beszél, a szerbek a 20. században mindig a jó oldalon álltak, de ezért igazságtalanságokat szenvedtek el és sértegették őket, akkor a Hágai Nemzetközi Bíróság ítéleteire céloz, amelyeket a háborúban a szerb katonai és félkatonai alakulatok

³ IIIĆ, T.: Nepobedivi u pravičnosti: U Tekerišu obeležena 105. godišnjica Cerske bitke! [Legyőzhetetlenek az igazságosságban: Tekerísen megünnepezték a ceri csata 105. évfordulóját!] *Kurir*, 2019. augusztus 19. <https://www.kurir.rs/vesti/srbija/3305702/nepobedivi-u-pravicos-ti-u-tekerisu-obelezena-105-godisnjica-cerske-bitke> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 25.)

által elkövetett bűnök miatt hoztak meg, illetve az 1999 tavaszi bombázásokra utal, amikor a NATO-szövetség arra kényszerítette a szerb hadsereget és rendőrséget, hogy visszavonuljon Koszovóról.

Hogy enyhén szólva tendenciózus, amikor a kilencvenes évek háborúinak szerb oldalára való ellentmondásos emlékezést összekötik a dicső ceri csatára való kompromittálatlan emlékezéssel, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a miniszter a szerbeknek ezt az „igazságosságért szerzett győzelmét” bibliai csodaként mutatja be, mivel, ha az igazságért folytatott harcról van szó, a szerbek természetesen verhetetlenek. Ennek megfelelően, még ha Ceren katonailag le is győzték volna őket, morálisan győztesek maradtak volna, ahogyan állítólag azok maradtak a jugoszláviai háborúkban elszenvedett katonai vereségek során is. Mindez pedig azt jelenti, vagy azt kellene jelentenie, hogy a háborúkra való emlékezést – az „ötödik elemnek”, a szerb nemzeti jellemében meglévő természetes igazságosságnak köszönhetően – spontán módon kötik össze a ceri csatára való emlékezéssel, vagyis hogy ezek az egységes szerb nemzeti emlékezet részei.

Akárcsak az ivankováci csata, amelyben 1805. augusztus 18-án Karađorđe felkelői fontos győzelmet arattak a törökök felett. A 214. évfordulóra Čupriján emlékeztek meg 2019. augusztus 18-án, egy nappal azelőtt, hogy Tekerišen megadták a tiszteletet a ceri csata harcosainak. Itt a vezérszónok Zoran Antić, a munkahelyteremtésért, a harcosokért és a szociális kérdésekért felelős minisztérium államtitkára volt, mely minisztérium élén egy szintén Đorđević nevezetű személy állt. Hogy a miniszter utasítása alapján-e, vagy éppen spontánul, az eszmei közelségnek köszönhetően, nem tudjuk, tény, hogy Antić a Karađorđe felkelőinek győzelmére való emlékezést azokkal az igazságtalanságokkal és lelki sebekkel kötötte össze, amelyeket napjainkban kapnak a szerbek a világtól. Ő sem említette meg a kilencvenes évek háborúit, sem a NATO-szövetséget és a hágai bíróságot, de ugyanannak a hazafias retorikának az eszközeit alkalmazta, amelyet Szerbiában már régóta használnak, ha a háborúkról és a szerbek mai ellenségeiről van szó. Ahogyan arról a *Politika* napilap beszámolt, Antić szerint „a dicső múltra való emlékeket ápolnunk és őriznünk kell, hogy az új nemzedékek felfrissíthessék a nagyvilágból⁴ eredő igazságtalanságok és rájuk mért balszerencsétlenségek által megbégett lelküket.”⁵ Ez a példa azt mutatja, hogy a mai Szerbiában a domináns emlékezetpolitika attól sem vonakodik, hogy az első szerb felkelést használja fel, amikor aktiválni kell a szerbek és Szerbia szenvedéseire vonatkozó emlékezetet, amely szenvedéseket ismét csak az úgynevezett nagyvilági igazságtalanságok okoznak.

⁴ Az eredetiben *belosvetski*, ami szó szerint *fehér világit* jelent, valójában minden olyasmit, ami a nyugatról, szabadkőművesektől és más összeesküvő csoportoktól jön. A népnyelven jelenthet elkurvultat is. (*A ford. megj.*)

⁵ D. B.: Godišnjica boja na Ivankovcu. [Az ivankováci csata évfordulója.] *Politika*, 2019. augusztus 19.

A halhatatlan ezred

Erre a célra használható fel a II. világháborúra, a szövetségeseknek a fasiszmus feletti győzelméhez való szerb hozzájárulásra történő emlékezés is. Erről tanúskodik az a mód, ahogyan 2019-ben Nišben emlékeztek május 9-én, a Győzelem napján. Ebben és további tizenkét szerb városban a Győzelem napi megemlékezések része volt *A halhatatlan ezred* elnevezésű rendezvény, a fasiszmus feletti győzelemért küzdő harcosok leszármazottainak felvonulása, akik elődeik fényképtablóját vitték. *A halhatatlan ezred* felvonulását a szerb városokban először 2016-ban tartották meg, a hasonló oroszországi rendezvény mintájára, ami szintúgy nem régi, 2012-ből ered. Időközben Belgrádban létrehozták a Szerbia Halhatatlan Ezredének Alapítványát is.

A 2019-es niši díszszemle a közvélemény figyelmét leginkább azért vonta magára, mert a város utcáin áthaladó menetet Vladimir Lazarević nyugalmazott tábornok vezette, akit a volt Jugoszláviával foglalkozó Nemzetközi bíróság 14 év börtönbüntetésre ítélt az 1999-ben Koszovón folyó háborúban a civilek ellen elkövetett legsúlyosabb bűncselekmények felelőseként.⁶ A felvonulás után Lazarević az összegyűlt néphez e szavakkal fordult: *A halhatatlan ezred* Szerbiában „a szerb nép szabadságszeretét és patriotizmusát jelképezi, amely független a támadó ellenség erejétől”, és kiemelte, hogy erről tanúskodnak a régebbi és újabb szerb történelemből származó példák, „kezdvé a szerb–török háborúktól a volt Jugoszlávia területén a szerb nép megmentéséért folytatott háborúkon át a legutóbbi, húsz évvel ezelőtti háborúig és a NATO-agressziótól való védelemig”.⁷ Ám sem az ő díszvendégként való megjelenése a menet élén, sem elmondott szavai nem jelenthettek újdonságot az összegyűltnek számára. Mert Lazarević szinte megismételte annak a beszédnek a főbb pontjait, amellyel az előző évben május 9-én Belgrádban üdvözölte a halhatatlan ezredet Nikola Selaković, a köztársasági elnök főtítkára. Aki ekkor külön hangsúlyozta, hogy a belgrádi masírozók nemcsak azoknak a harcosoknak a fényképeit viszik, akik elestek a II. világháborúban, hanem azokét is, akik „a haza oltárán áldozták életüket az I. világháborúban, ahogyan azokét is, akik az anyaföldet védték a kilencvenes években, különösen az 1999-es évben”.⁸

⁶ Lazarevićet tíz év után engedték ki a börtönből. A niši Győzelem napi felvonuláson való részvétele miatti tüntetésekről I. Miladinović, Zorica: Osudjeni ratni zločinac general Lazarević na čelu zvanične parade. [Az elítélt háborús bűnös Lazarević tábornok a hivatalos parádé élén.] *Danas*, 2019. augusztus 24. <https://www.danas.rs/drustvo/osudjeni-ratni-zlocinac-general-lazarevic-na-celu-zvanicne-parade/> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 24.)

⁷ „Haški osuđenik na čelu besmrtnog puka.” Promocija ratnog zločinca na obeležavanju Dana pobe nad fašizmom juče u Nišu. [„Hágai elítélt a halhatatlan ezred élén.” Egy háborús bűnös bemutatkozása a fasiszmus feletti győzelem napjának megemlékezésén tegnap Nišben.] *Blic*, 2019. május 10. <https://www.blic.rs/vesti/politika/haski-osudjenik-na-celu-besmrtnog-puka-promocija-ratnog-zlocinca-na-obelezavanju-dana/szzsdw> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 23.)

⁸ Selaković szavait dr. Milan Subotić egyik tanulmánya alapján idézem, aki az orosz politikai hagyományok kutatója. Ő vette észre, hogy a II. világháború efféle összekötése a korábbi és

Mivel a nyilvánosság figyelme Lazarevićre fókuszált, szinte észrevétlen maradt az, amit ekkor Nenad Popović miniszter mondott, aki egyben a Szerbia Halhatatlan Ezrede Alapítvány díszelnöke. Kár, hiszen beszéde – az ilyeneket a médiában „ihletettnék” szokás nevezni – több figyelmet érdemel. Mert a szerb nép karakterében ő is mély, mondhatni ősi kötődést talált a legmagasabb erkölcsi értékekhez, azt, amit Zoran Đorđević „az ötödik elemnek” nevezett. Popović számára is ezek azok az értékek, amelyeket a szerb fél az 1990-es évek háborúiban megvédett. Ám Đorđevićyal ellentétben ő a legyőzhetetlen szerb igazságosságérzetet nem emelte ki külön, hanem a szerb néplélekben ugyanilyen mértékben látta a szabadságszeretetet és az istenhitet, továbbá a térdre kényszeríthetetlenség és a legyőzhetetlenség elemét is.

Popović miniszter Nišben még inkább eltért Đorđević tekerísi beszédétől, amennyiben a néplélek ugyanazon konfigurációját, ugyanazokat az erkölcsi értékeket fedezte fel még egy nemzetnél, az oroszoknál. „A szerb és az orosz nép lelkében – mondta – mélyen ott van a szabadságszeretet, amely a szenvedés legnehezebb pillanataiban a patriotizmus és a hazaszeretet [sic! – *a ford. megj.*] megállíthatatlan erejét váltja ki, amelyet egyetlenegy ellenség sem győzhet le”. Két nép, egy lélek, egy harc, ellenük meg az ellenségnek ugyanaz a fajtája, ugyanaz a lelketlenség: az erkölcstelen nagyhatalmi erőszaktevőké. „A világpolitika miatt – magyarázta meg Popović miniszter –, amely kicsinyes érdekei miatt amoralitásba süllyedt, az egykori fasiszta agresszorok szellemi utódai az agresszió áldozataivá válnak, a szövetségesek pedig, a szerbek és az oroszok, a náci agresszió igazi áldozatai és a valódi győztesek pedig agresszorrá, akiket meg kell alázni és össze kell törni szabadságszerető szellemiségüket. Mert nem adjuk a szabadságunkat és hazánkat, Szerbiát, mert saját politikánkat akarjuk és visszük tovább, és saját érdekeinket és saját népünket védjük, mert húsz évvel ezelőtt vadállat módjára bombáztak bennünket, és mert el akarják venni tőlünk a mi Koszovónkat, nemzetünk, államunk és egyházunk szülőhelyét. Orosz testvéreink ellen civilizálatlan szankciókat vezetnek be...”⁹

A lelkek orosz–szerb közössége, az ebből eredő ugyanolyan történelmi sors és ugyanazon politikai helyzet a világban Popovićot arra is felbátorította, hogy felszólalását ne csak a kilencvenes évek háborúi szerb hősei iránti tiszteletadással fejezze

későbbi háborúkkal *A halhatatlan ezred szerb verziója*, mert az oroszok nem lépnek ki a fasiszta Németország feletti győzelemre való emlékezés keretei közül. „Ilyen módon a belgrádi megemlékezés – írja Subotić –, noha ikonográfailag hasonlít a moszkvai Győzelem napi ünnepségre, már nem kötődik szigorúan 1941–1945-höz.” L. Subotić, Milan: *Izmišljanje tradicije: primeri „Georgijevske lente” i „Besmrtnog puka”*. [A hagyomány kitalálása: a „Szent György szalag” és a „Halhatatlan ezred” példái.] In: Subotić, Milan: *Napred u prošlost. Studije o politici istorije u Poljskoj, Ukrajini i Rusiji*. [Előre a múltba. Tanulmányok a lengyelországi, ukránai és oroszországi történelempolitikáról.] Beograd: Fabrika knjiga, 2019.

⁹ Popović: *Srpski narod je ponosan i slobodan*. [A szerb nép büszke és szabad.] Besmrtnipuk, 2019. május 9. <http://www.besmrtnipuk.rs/popovic-srpski-narod-je-ponosan-i-slobodan/> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 23.)

be, akik úgymond ugyanazon eszmékért harcoltak, mint elődeik a II. világháborúban, orosz testvéreikkel együtt áldozva fel életüket, hanem hogy bejelentse az új háborút is. Ez valamiféle megismétlődése az 1941–1945 során a Balkánon folyó háborúnak, amelyben a szerbek ismét a nácik, usztasák és baliják¹⁰ ellen küzdenek, és ami ismét hatalmas győzelemmel végződik, mert „az orosz testvérek” ismét jönni fognak, és segítenek a háború megnyerésében, és abban – ami Popović számára a legfontosabb –, hogy Koszovó ismét szerb legyen. „Szerbiát soha senki sem tudta összeroppantani – üzenté felemelt hangon a miniszter beszéde végén –, sem a német nácik, sem a horvát usztasák, sem az albán ballisták. Mindig legyőztük őket, mert a mi oldalunkon állt az igazság, a hit, az igazságosság¹¹ és Oroszország! Már legyőztük őket egyszer, legyőzzük őket újra! Visszontlátásra Prizrenben!¹² Boldog Győzelem napját! Éljen Szerbia! Éljen Oroszország!”¹³

Kis Zejtinlik

A szaloniki fronton elesett szerb harcosokra való emlékezés is már évek óta úgy honosodott meg újra, hogy azt minimum gyanús etikai és politikai módon használják fel az 1990-es háborúban résztvevő szerbekre való emlékezés során. A boszniai Szerb Köztársaság Katonasága szarajevói-romanijai hadtest azon tagjaira való emlékezésről van szó, akik a háború során Szarajevó környékén estek el. A háborús bűnök, elsősorban a civil lakosság feletti terror miatt a Hágai Nemzetközi Bíróság a hadtest három parancsnoka közül kettőt ítélte el: Stanislav Galićot életfogytiglani börtönre, míg Dragomir Miloševićet 29 évre. A bíróság tanácsának Radovan Karadžićról hozott ítéletében szintén szó esik azokról a bűntettekről, amelyekért ez a katonai egység a felelős. „A tanács – áll itt az ítéletben – megállapítja, hogy 1992 májusától 1995 októberéig Szarajevó lakosságát gránátokkal lőtték, és mesterlövészek támadásainak volt kitéve a boszniai szerbek erői, pontosabban a szarajevói-romanijai korpusz (SZRK) részéről. Az egész időszak alatt az SZRK egységei a város feletti hegyekben foglalták el állásaikat, bekerítve a várost és blokádtartva azt. Az összes állásból szándékosan célozták meg a mesterlövészek a civileket, de lőtték a villamosokat is. A távcsöves puskákból való lövöldözés gyakorlati szokásos és állandó volt. Szinte mindennaposnak számított, és az összetűzések

¹⁰ A *balija* a törökök gúnyneve volt, de így nevezték gunyorosan a szerb nacionalisták a bosnyákokat/muzulmánokat is az 1990-es évek háborúiban. A *balija* nem azonos az albán *ballistával*, amely az albán *Balli Kombëtarból* (Nemzeti Front) származik. (A ford. megj.)

¹¹ Az *istina* és a *pravda* szó a szerb nyelvben az igazság szinonimái. A *pravdához* hasonló *pravo* szó ugyanakkor jog(osság)ot jelent. (A ford. megj.)

¹² Prizren Koszovó második legnagyobb városa, amely szerb cári főváros is volt. (A ford. megj.)

¹³ Popović: Srpski narod je ponosan i slobodan. [A szerb nép büszke és szabad.] *Besmrtni puk*, 2019. május 9. <http://www.besmrtnipuk.rs/popovic-srpski-narod-je-ponosan-i-slobodan/> (Leöltés ideje: 2019. augusztus 23.)

során általában ugyanazzal az intenzitással ment végbe. A szarajevói civileket akkor lőtték, amikor vízért mentek, a városban jártak vagy tömegközlekedéssel utaztak. Emellett a mesterlövészek a házaik előtt játszó gyerekeket is megcélozták, vagy ha szüleikkel sétáltak, vagy az iskolából mentek gyalog hazafelé, és még ha bicikliztek is. Az SZRK egységeinek mesterlövészei számos hírhedtté vált állásból tüzet nyitottak a civilekre, az egész városra professzionálisan kiépített, hosszasan fennmaradó mesterlövész-fészkekből.”¹⁴

Ezek és más ítéletek, amelyek a szarajevói civilek a város ostroma alatti szenvedéseiről tanúskodnak, nem akadályozták meg a boszniai Szerb Köztársaság vezetőit abban, hogy rögtön a háború befejezése után elkezdjék megszervezni az emlékező és gyászrituálékát a szóban forgó egységek elesett parancsnokairól és katonáiról, ahogyan a többi hősről is, akik nélkül nem lenne boszniai Szerb Köztársaság. E boszniai-hercegovinai entitásban ezért minden év június 16-án megtartják a Szarajevói-romanijai régió megvédésének napját, az alkalmi program legfontosabb része pedig az 1996-ban kialakított Katonai Emléktemetőben zajlik Sokocon, a Romanija hegyén lévő kisvárosban. 2019-ben a gyászünnepek szónoka a korpusz katonái előtt Milan Torbica, a boszniai Szerb Köztársaság Hadseregének tábornoka volt. „A szarajevói-romanijai korpusz első parancsnoka, Stanislav Galic tábornok és a vezérkar sikeres vezetésének köszönhetően – mondta Torbica – sikerült megőriznünk ezt a területet és a népet, és megteremteni a feltételeket a Szerb Köztársaság megteremtésére.”¹⁵

Ám sem ő, sem más szónokok nem említették meg ekkor a szaloniki fronton zajló csatát, amely hasonló hegyes terepen zajlott le, mint a Szarajevó környéki, amelyben az SZRK tagjai harcoltak. Erre nem is volt szükség. Mert amikor a sokoci Katonai Emléktemetőben találkoznak, akkor valójában a szaloniki fronton vannak, ahogyan azok a szerb katonák is, akiknek itt most megadják a tiszteletet, voltaképpen azon a fronton estek el.

Ugyanis megközelítőleg tíz évvel korábban (a pontos adatot sajnos nem táltam meg) a sokoci Katonai emléketemető, ahol az SZRK mintegy ezer harcosát eltemették, a Kis Zejtinlik nevet kapta. Állítólag erre spontán módon került sor, amikor a háború után a boszniai Szerb Köztársaságból érkező turisták meglátogatták az I. világháborús szerb temetőt Szalonikiben, és a látottak hatására kezdték el a sokoci temetőt Kis Zejtinlikként emlegetni.

¹⁴ Haški sud: Presuda Radovanu Karadžiću. [Hágai bíróság: Ítélet Radovanu Karadžićról.] *Vreme – Vesti*, 2016. március 24. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1379535> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 23.)

¹⁵ Torbica: odbrana sarajevsko-romanijske regije podvig i herojski čin. [Torbica: a szarajevói-romanijai régió megvédése győzelem és hőstett.] *Srna*, 2019. június 16. <http://www.srna.rs/novosti/700424/torbica-odbrana-sarajevsko-romanijske-regije-podvig-i-herojski-cin.htm> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 22.)

De mindez nem maradt csak annyiban, hogy úgymond egy spontán módon kicsúszott név révén kössék össze a korpusz szerbjeit a szaloniki front szerbjeivel, annak az eszmének a jegyében, hogy mindannyian ugyanazért a szerb ügyért harcoltak. A boszniai Szerb Köztársaság „emlékezetpolitikai vállalkozói” addig sosem látott módon húztak meg egy lépést a memorialis élőködés politikája terén. Ugyanis az az ötletük támadt, hogy a sokoci Katonai Emléketetőben a zejtinliki síremlékek másolatait helyezték el, kőből készült keresztekkel, ugyanabban az úgynevezett szerb-bizánci stílusban. Ezzel azt akarták elérni, hogy a sokoci temetőt, amelyben tehát a szarajevói-romanijai korpusz elesett harcosait temették el, ne csak névleg kössék össze a szaloniki fronton elesett szerb harcosokkal, akik az I. világháború egyik legfontosabb csatájában vettek részt, amiért a szövetségesek [antant v. szövetségeseik] osztatlan elismerését is megkapták.

Az, hogy a szerbek egykori szövetségesei az 1991 és 1995 közt a Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában folyó háborúban, majd 1998–1999 során Koszovón éppenséggel Szerbia ellen voltak, majd e háborúk után azzal is törődtek, hogy az elkövetett bűntettek miatt a felelősök (így a legfőbb szerb politikai és katonai vezetők is) a nemzetközi bíróság elé kerüljenek, szembetűnő módon nem jelent különösebb problémát az élőködő emlékezetpolitika képviselőinek, akik a Szarajevót ostromló és terrorizáló szerbek „sikereit” mintegy átültetik a híres szerb szaloniki harcosokra való emlékezésbe. Nem probléma e politika számára ez más esetekben sem, ha a szerb erők más, a kilencvenes években elkövetett, erkölcsileg is kétséges tetteinek emlékezeti (memorialis) feldolgozásáról van szó, tehát amikor ezekre a szerb nemzeti történelem kompromittálatlan eseményeit „kapcsolják rá” parazita módon, így az első szerb felkelés, az I. és a II. világháború dicső csatáit. A szerbek – mondják azok, akik mindezt kitalálták, és akik ma is gyakorolják a nemzeti emlékezés e formáját – ezekben az esetekben az összes fronton az igazságért és a szabadságért harcoltak és estek el. És az, hogy ma egykori szövetségeseik ezt nem értik meg, az az utóbbiak erkölcsi süllyedésének a következménye, akiket ma már csupán skrupulus nélküli „nagyvilági maffiaként” emlegetnek.

A számtalan, az élőködő emlékezés kapcsán feltehető kérdésből kettő tűnik számomra a legfontosabbnak. Először is: meddig lehet az az emlékezetpolitika sikeres, amely a háborús bűnöket a kompromittálatlan nemzeti történelembe integrálja, és várható-e, ha eljön annak az ideje, hogy a szerbiai hatalom megszerezhető és megtartható lesz a bűntettekre és a bűnösökre való támaszkodás nélkül. A második kérdés valójában az első folytatása: a múltban szerzett erkölcsi és politikai tőke, amiért Szerbia és a szerbek sokáig elismertek és tisztelték voltak Európában, és amelyen önbecsülésük alapszik, meddig tarthat ki, ha azt könyörtelenül elherdálják, ha annak számlájára már régóta így emlékeznek az 1990-es évek háborús bűntetteire és a bűnösökre. Attól tartok, hogy a tartalékok már a végét járják.

A košarai tündér¹

2019. szeptember 14-én a belgrádi Népszkupstina épülete előtt ünnepélyesen felavatták Szerbia Katonasága kadétjainak új nemzedékét. Ebből az alkalomból mutatták be Neven Milaković bari irodalmár addig nemigen ismert, *A košarai tündér* című dalát, amit a košarai csata hőseinek szentelt. Ma e néven Szerbiában azokat a harcokat nevezik, amelyek 1999 tavaszán a košarai karaula (helyőrség) környékén a jugoszláv–albán határon Szerbia Katonaságának (SZK) alakulatai – amelyeket kevés kivétellel a Szerbiából érkező tisztek és (sor)katonák alkottak – és a Koszovói Felszabadítási Hadsereg (KFH) között folytak. Ezekben az összecsapásokban az SZK 108 katonája esett el, zömében 18 és 20 év közötti fiatalok, akik katonai szolgálatukat töltötték, míg a KFH tagjai közül, ahogyan azt egyes szerb médiák hírül adták, több mint kétszázan haltak meg. A harcok június 14-én értek véget, amikor a kumanovói egyezmény alapján az SZK kivonult Koszovóról.

A néptől a košarai tündéren át a költőig

Milaković dalát, amelynek zenéjét barátja, Vuk Popović komponálta, Katarina Božić énekelte el a Beli anđeo [Fehér angyal] nevezetű etnoegyüttessel, a Katonai Akadémia női kadétjai és a „Stanislav Bibnički” dalárda kíséretében. Ahogyan arról a *Večernji novosti* tudósított, ez volt a szerb tisztek avatásának csúcspontja. „Amikor Katarina Božić – áll az újság tudósításában – a Katonai Akadémia női kadétjaival együtt elénekelte *A košarai tündért*, senki sem maradt közönyös. Sokaknak eleredt a könnye, amíg a megrázó versszakokat hallgatták a hősokról, akik hazánk szabadságáért estek el.”²

Noha *A košarai tündér* előadásai közül a Szerbia legfelsőbb katonai és civil hatóságai előtti – a fiatal tisztek és katonazenekar kíséretében – volt az eddigi legfigyelemreméltóbb, e dal már korábban is gyakran szerepelt az úgynevezett kulturális-művészeti programokban, amelyeket a szerb állam, a katonaság, az egyház vagy más fontos nemzeti intézmény szervezett ünnepi alkalmakra. Ma legalább tizenöt (legalábbis ennyit találtam meg) énekes szólista és együttes repertoárján szerepel, amelyek közt Katarina Božić és a Fehér angyalok mellett ott az Első belgrádi énekes társaság, a Szerb pravoszláv dalnokok, a Koszovói bazsarózsa, a Simonida etno együttes, Danica Crnogorčević és a Vezak etno együttes. A közönség hallhatta e dalt 2019. január 14-én a spiritualitás és népzene újévi jótékonysági koncertjén is, amit a Zsinati gyülekezet szervezett a belgrádi Népszínház nagyszínpadán.

A košarai tündér népszerűségéről tanúskodik az is, hogy egyes sorait – *Térjetekek vissza, sasok, térjetekek vissza oda. Ősapáink kéri, hogy az ellenséget űzzétek el*

¹ A tanulmány címe, megjelenési helye: Vila sa Košara. In: Čolović, Ivan: *Vírus u tekstu. Ogladi o političkoj antropologiji*, 4. [Vírus a szövegben. Politikai antropológiai tanulmányok, 4.] Beograd: Biblioteka XX vek, 2020. 75–86.

² *Novosti*, 2019. szeptember 14.

– a Crvena zvezda fociklub szurkolói a niši Radnički elleni meccsen 2019. március 13-án transzparenst tüzték ki. Így aztán Milaković dala nemcsak a szkupstina előtti katonai parádén és a belgrádi Népszínházban volt jelen, hanem az ország legnagyobb futballstadionjában is. Így teljesen érthető, hogy a szerző büszkén állítja: *A košarai tündért* a nép a sajátjaként, tehát népiként fogadta el. Ez várható is volt, magyarázta Milaković, mert a dal valódi szerzője ténylegesen a szerb nép, míg neki a dal megszületésekor csak mellékszerep jutott: a médiumé. A nép valamiért éppen őt szemelte ki erre a szerepre, aztán megfelelő módot talált arra is, hogy a szöveg eljusson hozzá, mégpedig a legmegfelelőbb futárt szemelve ki erre a feladatra – a hegyi tündért, akiről szó is esik. A kézbesítés kerülő úton történt, mert a tündér először egy košarai veteránnak jelent meg az álmában, de ő nem érezte magát képesnek arra, hogy leírja, mit is mond a tündér, ezért felhívta költő barátját, és elmesélte neki: „Tündérrel álmodtam, testvérem, de ez nem álom volt. Itt volt. Láttam őt, testvér. Košarát is láttam. Ott voltam vele együtt. Ott volt. Le kell ezt írnod, én ezt nem tudom.” És amíg így beszélt hozzá, a tündér egyszerre csak Milakovićnak is megjelent. „És láttam a tündért, eljött hozzám – mesélte. – Elhozta a dalt, nem tudom, miért nekem. Pontosabban akkor nem tudtam. Ma, amikor mindenki énekel, és amikor szinte senki sem tudja a szerző nevét, amikor már az életemben népivé vált, megértettem, hogy ez nem is az én dalom. Én a zokogást írtam meg.”³

Az új emlékezetpolitika

De mit is üzen ma *A košarai tündér* az egyházi, katonai és más jellegű szerbiai összefüggések, mérközések és ünnepek résztvevőinek? Kétségtelenül ez vált a fő témává, mert az 1999 tavaszán a KFH-val való összetűzések idején a košarai határörvidéken elesett szerbiai katonákra való emlékezés mára különösen fontossá alakult, talán az emlékezetpolitika legfontosabb momentumává, amit a szerb hatalom felhasznál a koszovói háborúra vonatkozó narratívájában. Sokáig ez a politika a szerb hadsereg és rendőrség akcióinak elhallgatásán alapult, hogy így elkerülhessék a büntettekről való beszédet, amelyeknek az elkövetőit és a parancsnoki vonalon felelős katonatiszteket a Hágai Nemzetközi Bíróság többéves börtönbüntetésre ítélte. A szerb akciókat többnyire nem emlegették, hanem a koszovói háború

³ Srbski pravoslavni pojci Vila sa Kosara. „Haški osuđenik na čelu besmrtnog puka.” Promocija ratnog zločinca na obeležavanju Dana pobede nad fašizmom juče u Nišu. [„Hágai elítélt a halhatatlan ezred élén.” Egy háborús bűnös bemutatkozása a fasizmus feletti győzelem napjának megemlékezésén tegnap Nišben.] *Blic*, 2019. május 10. <https://www.blic.rs/vesti/politika/haski-osudjenik-na-celu-besmrtnog-puka-promocija-ratnog-zlocinca-na-obelezavanju-dana/szzsdw> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 23.) ravosláv egyházi dalok – a košarai tündér.] *Youtube*, 2017. július 8. <https://www.youtube.com/watch?v=a0ubj16-VLI> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)

kapcsán az emlékezés fókuszra irányult, hogy a KFH által a szerb civilek ellen elkövetett bűntényekről szóló tanúskodásokat megtalálják, majd azokat propagandacélokra használják fel. Különösen fontos volt ebből a szempontból az állítólagos szervkereskedelemtől szóló tanúskodások kiaknázása, amikor is a rabul ejtett szerbek belső szerveit használták fel az észak-albániai ún. „sárga házakban”. Vagyis elősorban a szerb fél viktimizációján alapuló emlékezetpolitikán volt a hangsúly.

Szinte húsz évig hallgattak Košaráról is, aminek fő oka – nagyon is úgy tűnik – az volt, hogy megkerüljék azt a kellemetlen kérdést, miért küldték oda és hagyták ott harcolni a KFH-val hónapokig az elégtelenül kiképzett és tapasztalatlan munkás- és földműves [családokból származó] fiatalokat. Ezt a kellemetlen kérdést Cérna Katalin tette fel, Cérna Tibor, a húszéves magyar nemzetiségű autóbádogos édesanyja. A Belgrád melletti Kovilovórol⁴ származó fiatal a Szerb Katonáság tagjaként 1999. április 27-én esett el a košarai hegyekben. Koporsóját a hadsereg a szülők torontálvásárhelyi házáig szállította el, majd a kapu előtt hagyták, egy rövid „fogadják részvétünket” mondattal. Elkecserezettségében, mert fiát a helyi hatalom részvétele és katonai tiszteletadás nélkül temették el, mintha dezertőr lett volna, nem pedig a fronton elesett katona, Cérna Katalin elment fia egységének székhelyére, a közép-szerbiai Kruševácra, hogy tiltakozzon és magyarázatot kérjen. „Dragan Živanović ezredes és más tisztek vártak – mesélte az újságíróknak. – Mondtam, szégyelljék magukat, hogy ennyi gyereket a halálba taszítottak, kérdeztem, hol voltak az ő fiaik, amikor az enyém elesett. Azt mondtam nekik: Az én fiam számotokra marsall! Mindannyian hallgattak.”⁵

Pár éve azonban feltűnő, ahogyan egyre határozottabban elhallgatják, mit tettek a szerb erők Koszovón a háború alatt, és áttérnek arra, hogy megtalálják, majd narratív módon [narratívájukban?] megformálják és propagandacélokra kihasználják a háború egyes eseményeit, amikor a szerb harcosok úgymond hősiiesen harcoltak és estek el. Teszik ezt úgy, hogy a koszovói háborúra való emlékezés politikájában a viktimizáció helyét a heroizáció foglalja el. A korábban elhanyagolt és elhallgatott szerb hősiesség paradigmájának és szimbólumának helyét éppen a košarai csata foglalja el, Cérna Tibort pedig, akit húsz éve szinte titokban temettek el, akár egy katonaszökevényt, ma a csata legnagyobb hőseként ünneplik. Egyes harcostársai visszaemlékezései szerint úgy esett el, hogy szándékosan kiment a fedezék mögül, hogy láthassák, pontosan honnan lő rájuk a mesterlövész, aki pontos lövéseivel

⁴ A dél-bánsági, Duna-parti település magyar neve Borcsarét. A Cérna család torontálvásárhelyi, amit többnyire az ottani magyarok is inkább Debelyacsának hívnak a falu szerb neve, Debeljača után, és ami Borcsarétől légvonalban alig tíz kilométerre helyezkedik el. (*A ford. megj.*)

⁵ Ekskluzivno, koje bio Tibor Cerna, heroj sa Košara: Ne mogu da ostavim drugove, ako mi je sudeno vratiti se, ako nije neću! [Ekskluzív: ki volt Cérna Tibor, a košarai hős: Nem hagyhatom ott a bajtársaimat, ha arra ítéltetem, visszajövök, ha nem, nem!] *Ekspres*, 2017. július 6. <https://www.ekspres.net/drustvo/ekskluzivno-ko-je-bio-tibor-erna-heroj-sa-kosara-ne-mogu-da-ostavim-drugove-ako-mi-je-sudeno-vratiti-se-ako-nije-necu> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)

veszélyeztette őket, és miután halálos sebet kapott, azt mondta: „Érdemes ezért a hazáért meghalni!”⁶ Így a košarai háborús történetnek meglett a hőse, majd a hős az államtól szobrot kapott.

Cérna Tibor szobrát 2017-ben emelték Torontálvásárhelyen, ennek politikai jelentőségéről pedig az tanúskodik, hogy maga Aleksandar Vučić elnök sietett oda felavatni az emlékművet. Ez alkalommal azt mondta, hogy Tibor szavai a hazáról, amiért érdemes meghalni, „a legnagyobb mondat a kis, piszkos és leírhatatlanul szörnyű háborúból, amit az agresszor ránk kényszerített”, a košarai csatát pedig nem másnak, mint a szerb Thermopülainak nevezte, és – ha véletlenül esetleg valaki nem tudná, mit jelent Thermopülai – a második rigómezei csatának is.⁷ Ez az alkalom számít azon tétel bejelentésének, miszerint a koszovói háborúban megmutatott szerb hősiességnek ez a csata a jelképe, és ezt követően minden oldalról igyekeztek is, hogy e programot kidolgozzák. Marko Đurić, a Koszovó-metohijai Iroda igazgatója is azon volt, hogy Košarát felemelje a szerb háborús nemzeti eposzok magaslatára, mégpedig *Košara a szerb Thermopülai* című cikkében, bizonyítva, hogy ha a metaforáról van szó, hűen követi Vučićot. Azt írta, hogy erről a dicső csatáról beszélni és énekelni kell, filmeket kell forgatni és előadásokat tartani, és maga is példát mutatott, milyen hangon és milyen irányban kell ezen dolgozni, mire kell kihegyezni a témát, vagyis a košarai hősökől hogyan kell eljutni az egész szerb hadseregnek a koszovói háborúban tanúsított hőstetteiről szóló történetig. „Pár száz katonánk – írja ihletetten Đurić – hetekig ellenállt a többszörös túlerőnek. A stratégiai repülőket kazettás bombákkal szórták meg őket, az ’apacsok’ és az albán tüzérség lötték őket, terrorista és zsoldos hordák támadták, majd a végén a Prokletijéről⁸ büszkén és emelt fővel vonultak le, győztesekként és hős elődeik méltó utódaiként. E fiatal emberek és hősi hadseregünk sikerét Szerbia védelmében mindörökké dicskoszorúval kell körbefonnunk, és az eljövendő nemzedékek kollektív emlékezetének a részévé kell válnia.”⁹

Eleget szégyenkeztünk már a hőseink miatt!

A košarai csatára való emlékezés kulcseseménye a háború befejezésének 20. évfordulója alkalmából rendezett ünnepség volt. A belgrádi Sava Központban 2019.

⁶ Otkriven spomenik Tiboru Cerni heroju sa Košara. [Felavatták Cérna Tibor, a košarai hős szobrát.] *Politika*, 2017. június 14. <http://www.politika.rs/sr/clanak/382877/Otkriven-spomenik-Tiboru-Cerni-heroju-sa-Kosara> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 20.)

⁷ Uo.

⁸ A koszovói hegyvonulatról. (*A ford. megj.*)

⁹ Autorski tekst direktora Kancelarije KiM Marka Đurića za Večernje novosti: Košare su srpski Termopili. [A koszovói iroda igazgatója, Marko Đurić szerzői cikke a Večernje novostiban: A Košara a szerb Thermopülai.] *Kancelarija za Kosovo i Metohiju, Vlada Republike Srbije*, 2019. április 9. <http://www.kim.gov.rs/lat/v3126.php> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)

június 14-én ebből az alkalomból ünnepi akadémiai ülést tartottak. Ám ahogyan az várható is volt, az emlékezés csupán a háború egyetlenegy eseményére, a košaraira korlátozódott, amely csatában – mint azt nemrégiben felfedezték – katonaságunk példamutatóan hősiess, hazafiass, mondhatni spártai módon járt el. Ennek megfelelően az ülés – mely az *Akadémia a košarai csata 20. évfordulója alkalmából* nevet viselte – főszoneka, ismét csak előreláthatóan, maga Vučić elnök volt. Megismételte a szerb Thermopülaira és a második rigómezei csatára vonatkozó gondolatait, de ez alkalommal sokkal bővebb szónoklatot tartott, részben összefüggéstelenül, de azzal a világos céllal, hogy a košarai helyőrségről és fiatal védelmezőinek eleséről szóló drámai előadását az egész koszovói háború metonimiájaként használja fel, amely tehát – hisz Košara példája nem ezt mutatja? – Szerbia hősiess megvédése volt az „albán terroristáktól” és a NATO agressziójától.

A legfelsőbb állami, katonai és egyházi tisztségviselők előtt Aleksandar Vučić ünnepélyesen befejezettnek nyilvánította azt az emlékezetpolitikát, amely a szerb hősök koszovói hőstetteinek elhallgatásán alapszik, a felfoghatatlan és méltatlan szégyenen azért, amit a katonaság ott tett. Nem csak Košarán, hanem mindenütt, ahol Koszovón harcoltak. „Az elnök megismételte – tudósított a Tanjug –, hogy Szerbia sosem fog szégyenkezni hősei miatt, és a jövőben, ahogyan az Nišben¹⁰ is megtörtént, a katonai parádén a veteránok is masírozni fognak... Mi, az itt jelenlévők, nemcsak hogy nem szégyenkezünk. Ti vagytok köztünk a legjobbak. Büszkék vagyunk rátok... A húsz év hallgatás túl sok volt, túl sok a szégyenkezés...” De Vučić nemcsak a koszovói hősiességről való hallgatás és a szégyenkezés végét jelentette be, hanem figyelmeztette a szerbek ellenségeit: Szerbia, ha kell, készen áll arra, hogy minden próbálkozásukat, ami arra irányul, hogy térde kényszerítsék, hősiessen visszaverje, és hogy erre a válaszra már morálisan mobilizálódott is. Azt is elmondta, „hogy mindazoknak, akik azt hiszik, hogy Szerbia gyenge, mert békét akar, hogy üldözhetik és megölhetik a szerbeket, azt üzeni, a szerb válasz sokkal erőteljesebb lesz, mint bármikor a történelemben”.¹¹

Van, van, van!

A koszovói háborúhoz kapcsolódó új emlékezetpolitika, aminek kulcseleme Košara, a fő oka annak, hogy Milaković dala, *A košarai tündér* azoknak a különféle ünnepi programoknak és parádéknak a része, amelyeket a szerbiai világi és egyházi

¹⁰ A 2019-ben május 9-én Nišben, a győzelem napja alkalmából *A halhatatlan ezred* néven megtartott felvonulásról van szó. L. bővebben az Élősködő emlékezetek c. írást.

¹¹ Sećanje akademije povodom 20 godina bitke na Košarama; Vučić: Vi se najbolji deo Srbije. [Az akadémia megemlékezése a košarai csata 20. évfordulójáról.] *Blic*, 2019. június 14. <https://www.blic.rs/vesti/politika/secanje-akademija-povodom-20-godina-od-bitke-na-kosarama-vucic-vi-ste-najbolji-deo/3htzj8e> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)

hatalmak ma a népnek felkínálnak, és hogy megjelentek más szerzők, költők, regényírók, újságírók, filmesek is, készen arra, hogy meglovagolják ezt a konjunkturát, és maguk is hozzájáruljanak a saját műveikkel a košarai hősök megénekléséhez.¹² A rövidebbek közül népszerűvé vált Milutin Popadić *Košarai hősök* című dala. Ez olyan átokkal végződik, amit úgy is felfoghatunk, mint a szerb hatalom koszovói háborúra vonatkozó emlékezetpolitikájának összefoglalását: „Aki nem emlékszik a košarai hősök sikereire / Értje utol a koszovói hősök átka”.¹³ Ám ebben mégsem hangsúlyozzák ki eléggé e politika támadó, mobilizáló dimenzióját, amire Vučić akadémiai beszéde utalt a csata 20. évfordulója alkalmából. Nem csak annak kapcsán, hogy igazságtalanul elhanyagolták a koszovói háborúban részt vevő szerb erők hősiességét – és ezáltal alulértékeli azok hősiességét is, akik odaküldték őket. A hősiességre való emlékezésnek ösztönzőnek kell lennie, a szerbeket újabb hőstettekre kell serkentenie, és ha Koszovóról van szó, az oda való visszatérésre és az ellenséggel való végső leszámolásra. A koszovói háborúra való emlékezésnek Milaković dalában ez az explicit mobilizációs funkciója.

Két üzenet kerül itt előtérbe. Az egyik a fiataloknak szól, hogy ismét induljanak „Kosmet”¹⁴ védelmére, és számoljanak le a „kutyákkal” és a „dušmanokkal”¹⁵. A másik pedig azoknak figyelmeztetés, akik a katonai behívóknak nem tettek eleget – azaz azokat ítéli el, akik 1998–99 során kikerülték a mobilizációt, és a lehetőséget, hogy hősként essenek el Koszovón, s ezért lelki halálra ítéltettek, vagyis hogy „halottként járjanak a világban”, csontjaik pedig „rohadtabbak” legyenek az elesett hősök csontjainál. Ezért Milaković tündére az egyszer már elesett hősöket feltámadásra szólítja fel, s hogy újra elessenek, mert „nincs, ki Kosmetet óvja”.¹⁶ De a

¹² Nenad Milković irodalmár trilógiában regényesítette meg a témát: *Mi smo branili Košare (Poslednja straža 2014, Zov karaula 2016, Besmrtni bataljon 2018.)* [Mi védjük Košarát – Az utolsó őrség 2014, A helyőrség hívása 2016, A halhatatlan ezred 2018.] *Mrtva straža Košare* [Košara halott őrsége] című dala bekerült Veselin Dacić népi guszlás repertoárjába. A rapper Milan Milenković (Eldorado) és Nikola Stanoev (Uncle Joe) is felvette a dalát Košaráról, és ezzel bebizonyították, hogy a témát nem csak a folklór kulcsa tudja megnyitni. *A Ratne priče sa Košare* [Háborús történetek Košaráról] című dokumentum-játékfilm premierje 2019. április 9-én volt a szerb állami televízió egyes csatornáján. A filmet azonban már korábban ünnepélyesen levetítették a topčideri Gárdaotthonban a kiválasztott közönség előtt.

¹³ Pesma posvećena najboljim srpskim sinovima: „Junaci sa Košara”. [A legnagyobb szerb fiainknak szánt dal: „A košarai hősök.”] *Vidovdan*, 2018. január 26. <https://vidovdan.org/istorija/pesma-posvecena-najboljim-srpskim-sinovima-junaci-sa-kosara/> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)

¹⁴ Koszovó másik szerb neve. (*A ford. megj.*)

¹⁵ Török eredetű szó, a jelentése összeesküvő, megátalkodott ellenség. (*A ford. megj.*)

¹⁶ Aleksa Šantić *O zemljo moja* [Ó, hazám] című verse a legismertebb szerb alkotás, amely a halott harcosokat arra szólítja fel, keljenek fel sírjaikból, és áldozzák fel magukat újra, mert nincsenek már élők, akik készek lennének háborúba menni. A költő kérdésére, hogy mi bántja őt, a föld ezt válaszolja: „Én a halottakat ébresztem álmukból a lélegzetemmel. Mert nincsenek már élők, akik értem halnának.” Erről bővebben l. Čolović, Ivan: *Politika simbola*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2000. 72–73.

tündér, és ebben biztos vagyok, örömmel fogja elismerni, hogy tévedett, amikor meghallja az egyre erőteljesebb kiáltásokat a Népszkupstina elől, a Népszínházból, a politikai gyűlésekről, a templomokból és a stadionból: Van, van, van! Akad, aki Kosmetet védje! És meglehet, a szerb nép nevében a tündér – akinek az üzenetét a költő Milaković közvetítette –, éppen azért találta ki ezt a mesét a košarai halott hősokról mint az egyedüli hadseregről, amelyre Szerbia ma számíthat, hogy mindenki meghallhassa ezeket a mennydörgő cáfolatokat? Mert nem oly naivak a mi népi tündéreink, sem a költőink, mint azt általában gondolják.

Új leszámolások a balkáni identitások közt¹

Nehéz az életük az úgynevezett nemzeti identitásoknak a Balkánon. Mintha azért születtek volna meg, hogy szenvedjenek és veszélybe keveredjenek. A 20. század nyolcvanas éveitől, mióta sűrűbben beszélnek róluk, nem szűnik a siránkozás nyomorúságos sorsukról, sorra érkeznek a pánikfelhívások, hogy a védelmükre kell kelni. Ez a kortárs politika egyik konstans eleme a Balkánon. Mondhatni, a balkáni államok politikai vezetői, a kulturális elitiek hivatalos vagy önhatalmú képviselői legfontosabb feladatukat abban látják, hogy elsirassák az úgymond súlyos szerencsétlenségeket szenvedett nemzeti identitásokat, és kétségbeesve kérik azok megóvását a további balesetektől.

Amíg tartott a rendkívüli állapot a koronavírus-járvány miatt,² a balkáni nemzeti identitások őrzői nem hagyták el őrhelyeiket, és továbbra is figyeltek, feljegyezve mindent, ami az identitást veszélyezteti, és erre figyelmeztették is hazai nyilvánosságukat. Mégis, miután az élet ezekben az országokban egy időre lassan visszatért a normális kerékvágásba, megsokszorozódtak a hírek ezen nemzeti identitások újabb veszélyhelyzeteiről, és mintha őreik nyelvezetében több lenne a harag és a gyűlölet is. Az az érzésünk támad, hogy attól félnek, mivel a hatalom és a nép a járvánnyal van elfoglalva, a nyilvánosságban leesik az ellenség iránti gyűlölet szintje. Ezért arra törekednek, hogy ezt feljavítsák – már ahogyan azt ők gondolják – a vitális nemzeti érzelmek újabb dózisaival a közéletbe való beoltásával. Csak 2020 májusában és júniusában több hír érkezett a balkáni nemzeti identitások súlyos összecsapásairól. Megtudhattuk, hogy folyamatban vannak a leszámolások a szerb és az albán, az albán és a macedón, a macedón és a bolgár, a bosnyák és a horvát, a szerb és a bosnyák, a bolgár és a szerb, a szerb és a montenegrói, a horvát és a szerb nemzeti identitások közt. *Bellum omnium contra omnes.*³

A kulturális népirtás és az amputáció metafizikája⁴

Az egyik újabb ütközetre a balkáni nemzeti identitások közt akkor került sor, amikor Albániában bemutatták *A nagy szerb történelmi család – hogyan lopták el a szerbek az albán történelmet* című tévéfilmet. Ebben egyebek mellett azt állítják, hogy Stefan Nemanja óta az albán nemzet az identitása tagadásának és meglopásának

¹ A tanulmány címe, megjelenési helye: Novi balkanski identitetski obračuni. In: Čolović, Ivan: *Virus u tekstu. Oglledi o političkoj antropologiji*, 4. [Vírus a szövegben. Politikai antropológiai tanulmányok, 4.] Beograd: Biblioteka XX vek, 2020. 151–165.

² Az utalás 2020 tavaszára vonatkozik, Szerbiában a szigorú kijárási tilalommal járó rendkívüli állapotot májusban oldották fel. (*A ford. megj.*)

³ Mindenki háborúja, mindenki ellen. (*A ford. megj.*)

⁴ I. István (Szent Simon) Szerb fejedelem 1166–1196 között. (*A ford. megj.*)

az áldozata, a szerbek elrabolták egyházukat – így a gračanica kolostort, a prizreni Sveta Petka (Szent Paraszkiva) templomot és a peći patriarsiját⁵ –, a népet és a papságot pedig vagy megkeresztelték, vagy elüldözték. Erre válaszolt a szerbiai Kulturális Minisztérium egy nyilatkozattal, miszerint a film sajnálatos és veszélyes hamisítvány, de a felelősséget nemcsak az albán fél viseli ezért, hanem balkáni szövetségeseik is, ami annak a következménye, „hogy a régióban a szomszédos országok sovinszta köreinek szervezett tevékenysége arra irányul, hogy megsemmisítsék, a történelemből kitöröljék és elrabolják a szerb kulturális örökséget, legyen az anyagi vagy szellemi”. A minisztérium rávilágított a szerb nemzeti identitás ellenségeinek végső céljára is: „Az effajta próbálkozások – írják a nyilatkozatban – magukon viselik a kulturális genocídium minden jegyét, ami, ahogyan arra a történelem tanít bennünket, gyakran bevezetés a fizikai népirtásba”.⁶

2020 májusában pedig újra összecsaptak a bolgár, a macedón és a szerb nemzeti identitások is. A bolgár közvéleményt azért riadóztatták, mert hirtelen támadás érte nemzeti identitásukat, amikor a macedón kormányfő, Oliver Szpaszovszki és az ellenzéki VMRO DPMNE⁷ elnöke, Hrisztian Mickoszki – kihasználva Szent Cirill és Metód ünnepét, amit május 24-én ünnepelnek a szláv írásbeliség napjaként – azt a tézist ismertették, hogy Cirill és Metód a macedón felvilágosodás vezetői, és a cirill írás a macedón nyelv standardizációja miatt jött létre, továbbá a bolgárok – akárcsak a többi szláv nép – a macedónoktól vették azt át. Ahogyan erre egy bolgár politikai kommentátor reagált, ez „a bolgár történelem és kultúra kisajátítása”, illetve „antibolgár tüzéségi támadás”, ami miatt Bulgária nem fogja támogatni Macedónia EU-ba való felvételét.⁸

⁵ A legnevesebb kosovói szerb kolostorról, illetve templomról és az egyházmegyeről van szó. (*A ford. megj.*)

⁶ Prava istina o filmu koji su Albanci emitovali u kom je sva srpska istorija i imovina albanska, ali su je Srbi ukrali! [A valódi igazság az albánok által közvetített filmről, amiben az egész szerb történelem és tulajdon albán, a szerbek pedig ellopták!] *Naši u svetu*, 2020. június 3. <https://www.nasiusvetu.com/izdvajamo/101353/prava-istina-o-filmu-koji-su-albanci-emitovali-film-u-kom-je-sva-srpska-istorija-i-imovina-albanska-ali-su-je-srbi-ukrali-foto-video/> (Letöltés ideje: 2020. június 20.)

⁷ Belső Macedón Forradalmi Szervezet– Demokratikus Párt a Macedón Nemzeti Egységért. A VMRO a 19. század végén és a 20. század elején volt ismert titkos forradalmi mozgalomként, amely mintegy száz ismert szerb ellen követett el merényletet. A VMRO részt vett a jugoszláv király, Karadorđević Sándor elleni 1934-es marseille-i merényletben is. (*A ford. megj.*)

⁸ Stručnjak iz Sofije uputio otvorenu pretnju Makedoniji: Ako ne prihvate bugarske korene jezika koga su veštački stvorili Srbi, oštacete pred vratuma EU! [A szófiai szakértő nyíltan megfenyegette Macedóniát: Ha nem fogadjátok el a bolgár nyelv gyökereit, amit a szerbek mesterségesen hoztak létre, az EU kapui előtt maradtok]. *Novosti.rs*, 2020. május 25. <https://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:866869-Strucnjak-iz-Sofije-uputio-OTVORENU-PRETNJU-Makedoniji-Ako-ne-prihvate-bugarske-korene-JEZIKA-koga-su-vestacki-STVORILI-SRBI-ostacete-PRED-VRATIMA-EU> (Letöltés ideje: 2020. május 25.)

Körülbelül ugyanebben az időben a Bolgár Tudományos Akadémia kiadásában jelent meg egy tanulmánykötet *A hivatalos nyelvről Észak-Macedónia Köztársaságban* címmel, ami viszont a bolgár és a szerb médiát helyezte készülségbe. A könyv – írják a 2020. május 7-i szófiai bemutató meghívójában – a bolgár nyelvészek igyekezetének azon eredménye, hogy egységes álláspontra jussanak a macedón nyelvről. Egyetértően és véglegesen arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy ez a nyelv a bolgár nyelv délnyugati variánsa.⁹ Ez több mint elég volt a macedón nyelvészeknek ahhoz, hogy bekapcsolják a vörös riadólámpát, és figyelmeztessék közvéleményüket arra, hogy a macedón nemzeti identitás újabb keresztútra [vagy keresztúthoz – ha vallási töltete is van] érkezett. Mert először antik gyökereit tépték ki, ahogyan azt Katica Čulavkova nyelvész mondta, amikor is „a macedón identitás metafizikai amputálást élt át”. Most pedig, fejezte ki fájdalmát, a végső megsemmisítés fenyegeti. „Amikor azt hittük, vége az identitásultimátumoknak, Bulgária arra törekszik, hogy amputálja a macedón történelem másik részét is, a szlávot, a 9. századtól 1945-ig.”¹⁰

Brutális támadások, rajtaütések és rohamok

Az identitások közti macedón–bolgár leszámolásba szálltak a szerb nyelvészek is, a szerb nemzeti identitás védelmezői, mert a Bolgár Tudományos Akadémiának a macedón nyelvről szóló könyvében a bolgár nyelv szerbiai jelenlétére is utalnak, ti. hogy azt a népek a Dunától a Kopaonikig¹¹ mind beszélik. A szerb nyelvőröket a macedóniai „Spona” szerb kulturális-tájékoztatói központ riadóztatta, jelentve, hogy „brutálisan megtámadták a szerb nyelvet, és így a nemzeti, történelmi és kulturális teret is”. A vészcsengő megszólalt a szerb médiákban is, így a *Večernje novosti*-ben megjelent egy kommentár, *A szerb nyelv megtépázása. Akcióban a bolgárok* címmel.¹² A cikkben megszólalt Slobodan Remetić, a boszniai Szerb Köztársaság akadémikusa: „a bolgárok régóta támadják a szerb nyelvet, és egy idő után újra elkezdték ütni.” De a nyelvben rejtőző szerb nemzeti identitást – sajnálkozott tovább az olvasóknak Remetić – nemcsak a bolgárok támadják, hanem

⁹ Представяне на книгата „За официалния език на Република Северна Македонија”. [Bemutatták „*A hivatalos nyelvről Észak-Macedónia Köztársaságban*” című könyvet.] 2020. május 7. www.bas.bg/2020/05/представяне-на-книгата-за-официални/ (Letöltés ideje: 2020 június 20.)

¹⁰ Šajn, Željko: Lingvistički rat Skoplja i Sofije. [Szkopje és Szófia lingvisztikai háborúja.] *Politika*, 2020. május 31.

¹¹ Dél-szerbiai hegység. (*A ford. megj.*)

¹² Begenišić, Ljiljana: Čerupanje srpskog jezika. Bugari u akciji. *Večernje novosti*, 2020. május 27.

a bosnyákok, a montenegróiak és a horvátok is. „Minden ellen, ami szerb, rohamokat indítanak” – figyelmeztetett.¹³

Azok közül, akik felkeltek a szerb nyelv és nemzeti identitás védelmében, ki-tűnt Viktor Savić, a szerb akadémia Szerb Nyelvi Intézetének tudományos munkatársa. A *Srbija danas* portálnak azt nyilatkozta, hogy „abban az időben, amikor a szerb nyelv formálódott, a bolgárok még nem is voltak szlávok”, hanem egy nomád nép a török csoportok közt, amely a szerbek után érkezett a Balkánra, és egyes metohijai¹⁴ szerb nyelvjárások a migráció révén egészen Szófiáig eljutottak, de azokat a bolgárok a bolgár nyelvhez csatolták, csak azért, mert hasonlítanak hozzá. A portál Savić nyilatkozatának ezt a címet adta: „A bolgárok ismét hátra szűrnak bennünket: el akarják foglalni a szerb földeket, akadémikusunk mindent megmagyarázott nekik.”¹⁵

A macedón és szerb nemzeti identitások őrei a bolgárok elleni harcban szövetséget kötöttek ugyan, de ez nem akadályozta meg őket abban, hogy egymás közt is háborút robbantsanak ki. Az ürügy az a postabélyeg volt, amit a macedón posta Horvátország térképével adott ki 2020-ban. Ezen Szerbia nagy része Horvátország határain belül helyezkedik el, mert a macedónok tévedésből a Független Horvát Állam¹⁶ térképét jelenítették meg a bélyegen. Ám ezt egyes szerb médiák provokációként értelmezték, amely mögött szerintük a macedón kormányzat áll, s az a célja, hogy megrontsa a szerb és a macedón nemzet közti jó viszonyt. Minderről a *Kurir*nak adott interjújában – amelynek címe: „Nem az FHÁ zavarja őket, hanem a Nemanjićok¹⁷ és a szerb harcosok” – Jasmina S. Ćirić művészettörténész azt mondta, hogy ebben az országban a szerb középkori örökséget „a bizánci Macedónia részeként mutatják fel”, a szerb kolostorokat pedig „a megszállók bázisaként”, magának „a szerbségnek a fogalmát pedig a szerbmánia fogalmával helyettesítik”.¹⁸

¹³ Begenišić, Ljiljana: I na Kopaoniku se nekad govorilo na bugarskom? [Egykor a Kopaonikon is bolgáruul beszéltek?] *Večernje novosti*, 2020. május 25.

¹⁴ A mai Koszovó nyugati fele, szerbül hivatalosan a tartomány/köztársaság neve Koszovó és Metohia. (*A ford. megj.*)

¹⁵ Bugari nam ponovo zabijaju nož u ledja: Hoće da prisvoje srpske zemlje, naš akademik im objasnio sve. [A bolgárok ismét hátra szűrnak bennünket: el akarják foglalni a szerb földeket, akadémikusunk mindent megmagyarázott nekik.] *Srbija danas*, 2020. május 26. <https://www.srbijadanas.com/vesti/region/bugarska-akademija-udarila-na-srpski-koreni-su-nam-na-srpskoj-zemlji-dr-savic-otkrio-bolnu-istinu-2020-05-26> (Letöltés ideje: 2020. június 20.)

¹⁶ Ti. a II. világháború alatti usztaza államét. (*A ford. megj.*)

¹⁷ A 12. és 16. század közt, a leghosszabban uralkodó szerb uralkodói dinasztia. (*A ford. megj.*)

¹⁸ Vlasti Makedonije sistematski kradju i uništavaju srpsku baštinu: ne smeta im NDH, smetaju im Nemanjići i srpski ratnici. [A macedón hatóságok szisztematikusan meglopják és megsemmisítik a szerb örökséget: nem az FHÁ zavarja őket, hanem a Nemanjićok és a szerb harcosok.] *Kurir*, 2020. május 9. Időközben a kétséges bélyeget visszavonták a forgalomból, Észak-Macedónia postája pedig bocsánatot kért „a figyelmetlenségből elkövetett hibáért és a technikai gondatlanságért”.

Kálváriák a szerb és a montenegrói nemzeti identitások határán

2020 tavaszán újabb összetűzésekre került sor a szerb és a montenegrói nemzeti identitás őreinek már régóta megkezdődött háborújában, ami Montenegró önálló államiságának létrejöttével, 2006 óta vált intenzívebbé. Az erősebb tűzharcra és a szenvedő nemzeti identitások feletti újabb jajongásra akkor került sor, amikor megjelent a hír, hogy a montenegrói rendőrség előállította Joanakija püspököt a Szerb Pravoszláv Egyház további hét papját, mert május 12-én Nikšićben imamenetet tartottak, noha a járvány miatt betiltották a nyilvános rendezvényeket. Belgrádban több tüntetést tartottak az előállítottakat támogatva, az SZPE pedig úgy állt ki mellettük, hogy külön istentiszteletet tartottak a vračari Szent Száva templomban, amit Stefan püspök vezetett. „Külön imádkozunk – mondta az összegyűlteknél – népünkért Montenegróban, ahol ma a leginkább szenvedünk. Egy nép vagyunk, hívja azt bárki bárhogyan, ezért imádkozunk a szentekhez, hogy békítsék ki a hivatalos Montenegrót és a nemzetet, és hogy közösen védjék szentségeinket és mindazt, ami a legszentebb a számunkra. A nép ebben sok sikert ér el, Montenegróba visszatér a tiszteletreméltóság, ezért a szenvedés nemsokára feltámadássá változik át”.¹⁹

Ez újabb alkalmat adott a montenegrói oldalnak újabb és újabb vádaskodásokra, hogy a szerbek továbbra is tagadják nemzeti identitásukat. Marković kormányfő amiatt sajnálkozott, hogy „a montenegrói identitás és a saját államra való jog tagadása... radikálisabb, mint másfél évtizeddel korábban”. Keményebben reagált Željko Šoškić, a Montenegrói Népszínház igazgatója, aki a montenegrói *Dnevne novine* napilapnak adott interjújában azt mondta, hogy a montenegróiak „láthatón a klerofasizmussal szembesülnek”, a nemzetük és államuk elleni „ellenséges letámadással”. „Mi vagyunk az egyetlen nemzet a világon – magyarázta –, amely ellen arra vetemednek, hogy azt mondják rá, nem vagyunk azok, akik vagyunk, nem azon a nyelven beszélünk, amelyen beszélünk, nem az a nevünk, amink van, és valahová máshová tartozunk, úgyhogy ezt mi valójában nem is tudjuk”.²⁰

A szerb–horvát fronton

A háború fellángolt a szerb és a horvát identitásalakulatok közt is. Szinte egy időben több ütközet kezdődött el. Az egyik a „Nikola Tesla” nevezetű identitás-határmezsgyén. Az alkalmat az újabb összetűzésre az Európai Unió egyik honlapján

¹⁹ U Beogradu održan moleban i skup podrške sveštenstvu SPC u Crnoj Gori. [Belgrádban misét és tüntetést tartottak a montenegrói SZPE papságának támogatására.] *Radio Slobodna Evropa*, 2020. május 14. <https://www.slobodnaevropa.org/a/30612303.html> (Letöltés ideje: 2020. június 6.)

²⁰ 2020. május 5. <https://bit.ly/3dgRtE3> (Letöltés ideje: 2020. június 20.)

– amelyen a gyerekeknek nyújtottak érdekes adatokat a tagállamokról – megjelenő egyik hír adta, amelynek Horvátországról szóló részében azt írták, hogy Tesla „ismert horvát”. Ez a szerbiai kulturális minisztérium számára a horvátok alattomos támadása volt a szerb nemzeti identitás ellen, és rögtön nyilatkozatot adtak ki, miszerint „újra egy számtalanszor megismételt hamisításról van szó, amit bizonyos horvátországi körök kitarotán terjesztenek, hogy szégyentelen módon kisajátítsák és horvátosítsák a szerb kulturális-történelmi identitást”.²¹ A szerb belügyminiszter, Ivica Dačić a horvát félre még nagyobb kaliberű fegyverrel lőtt, kijelentve, hogy Tesla szerb, aki, ha a II. világháború idejében Horvátországban él, „a jasenováci koncentrációs táborban végezte volna. No hát, ennyire horvát ő”.²² Amikor az EU kérdéses honlapjának szerkesztői a Tesláról szóló vitatott mondatot kicserélték, úgy, hogy már nem írják, milyen nemzetiségű, hanem csak annyit, hogy „Nikola Tesla, született Smiljanban (a mai Horvátországban)”, a szerb fél valami miatt ezt saját identitása győzelmeként értelmezte, a horvátok pedig sokként élték meg, és a fordulatért az alattomos szerbeket vádolták. „Mindent a szerbek szerveztek meg, a horvátok sokkban” – áll az egyik cikk címében a *Dnevno.hr* honlapján.²³

Az újabb incidenst a szerb–horvát identitásfronton a zágrábi *Večernji list*ben megjelent cikk váltotta ki, amely 2020. május 21-én jelent meg *Az amerikaiak az egész világon ünnepelt horvátról írnak, míg nálunk elfelejtődött* címmel. A Horvátországban elfelejtett híres horvát geofizikusról, klimatológusról és asztronómusról, Milutin Milankovičról (1879–1958) van szó, aki szerb családban született Dályán, a mai Horvátország területén, ahol kívánságának megfelelően el is temették. Amikor ezt a hírt meghallották a szerb akadémián, a végrehajtó bizottság elhatározta, hogy külön nyilatkozatban reagálnak a legújabb esetre, „amikor szerb tudósokat és művészeket sajátítanak ki”, amit a bizottság „hosszabb ideje hitetlenkedve és elkeseredetten követ figyelemmel”.²⁴

²¹ Nastavlja se bestidno svojtatanje i kroatizacija Nikole Tesle. [Tovább folyik Nikola Tesla szégyentelen kisajátítása és kroatizálása.] *B92.net*, 2020. május 8. https://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2020&mm=05&dd=08&nav_id=1681971 (Letöltés ideje: 2020. június 22.)

²² Dačić: Srbija uputila protestnu notu Evropskoj komisiji zbog predstavljanja Tesle kao Hrvata. [Dačić tiltakozójegyzéket küldött az Európai Bizottságnak, mert Teslát horvátként mutatták be.] *Blic*, 2020. május 30–31. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/dacic-srbija-uputila-protestnu-notu-evropskoj-komisiji-zbog-predstavljanja-tesle-kao/nmx2h39> (Letöltés ideje: 2020. június 21.)

²³ EU izbrisala da je Tesla bio Hrvat! Sve su organizirali Srbi: Hrvati u šoku. [Az EU kitörölte, hogy Tesla horvát volt! Mindent a szerbek szerveztek meg: a horvátok sokkban.] *Dnevno.hr*, 2020. május 9. <https://www.dnevno.hr/vijesti/eu-izbrisala-da-je-tesla-bio-hrvat-sve-su-organizirali-srbi-hrvati-u-soku-1468414/> (Letöltés ideje: 2020. június 22.)

²⁴ SANU reaguje na tvrdje da je Milutin Milanović 'hrvatski znanstvenik'. [Az SZTMA reagál az állításokra, hogy Milutin Milanović 'horvát tudós'.] *Politika*, 2020. június 6. <http://www.politika.rs/sr/clanak/456228/SANU-reaguje-na-tvrdnje-da-je-Milutin-Milankovic-hrvatski-znanstvenik> (Letöltés ideje: 2020. június 22.)

Nagyobb összecsapásra került sor akkor, amikor a Szerb Matica *A szerb irodalom tíz évszázada* című sorozatában megjelentette a dubrovnikai író, Marin Držić (1508–1567) műveit. Nyilatkozataikkal a horvát közvéleményt a Horvát Matica és a Horvát Írók Egyesülete riadóztatták. A Matica szerint „mint az egész horvát kultúra őrzőjének és ápolójának kötelessége reagálnia erre a szemtelen lopásra/rablásra”. A szerbek részéről „a horvát irodalmi korpusz”, azaz a 16. és 17. századi dubrovnikai írók „bekebelezésének” az okát a Horvát Matica abban a törekvésben találta meg, hogy a szerb kulturális elit „felszámolja a szerb irodalomtörténeti diszkontinuitást, ami érthető nemzeti frusztrációt vált ki”. Más szóval, a szerbeknek nincsenek íróik, akik a két említett évszázadban alkottak volna, ezért a horvátoktól rabolják el őket, hogy betöltsék ezt az űrt... De a Matica észrevételezi, a szerbeket nem is az frusztrálja, hogy irodalomtörténetük nem folytonos, hanem az, hogy nincs tengerük. A horvát írók és műveik a szerbek számára egyáltalán nem fontosak, írják a nyilatkozatban, hanem „a horvát terület a fontos számukra, amit sosem tudtak meghódítani és elfoglalni, sem kultúrával, sem háborús műveletekkel. A horvát írók látszólagosan elsődleges érdeke mögött azonban ott áll a kizárólagos ok: a horvát terület, a horvát tenger iránti érdek.”²⁵

A Horvát Írók Egyesülete pedig nyilvános tiltakozó levelet küldött Szerbia zágربی nagykövetségének. Horvátország, áll a levélben, „a kulturális öröksége után kalózkodók áldozatává vált”, ami mögött „a nagyszerb hegemonia politikai eszméje” rejlik. Külön kihangsúlyozták, hogy az egyesületnek kötelessége elsősorban a horvát irodalmi örökség védelme, mert – magyarázták a horvát írók a szerb nagykövetnek – „az irodalom fontos része az etnikai identifikációnak minden nemzetnél, és így az egyik legfontosabb eleme a nemzeti öntudatnak is”.²⁶

Miért is verekednek és szenvednek a keresztúton?

Az új balkáni identitás-összetűzésekről szóló hírek nem független forrásokból érkeznek, hanem a szemben álló felek teszik őket közzé, azokra a konfliktusokra szorítkozva, amelyekben részt vesznek. De az összetűzések kétségtelenül összefüggnek, egymásba fonódnak, és jobban érthető, ha együttesen szemléljük ezeket. Így vehető észre, hogy a konfliktusok fő okai – amit aztán a pánik és a gyűlölködés

²⁵ Matica hrvatska: Izjava Matice hrvatske o prisvajanju hrvatske knjižne baštine u izdanjima Matice srpske. [Horvát Matica: A Horvát Matica közleménye a horvát irodalmi örökség ki-sajátításáról a Szerb Matica kiadványaiban] *Vijenac*, 684. 2020. május 21. <https://www.matica.hr/vijenac/684/izjava-matice-hrvatske-o-prisvajanju-hrvatske-knjizevne-bastine-u-izdanjima-matice-srpske-30381/> (Letöltés ideje: 2020. június 22.)

²⁶ Društvo hrvatskih književnika: Protestno pismo. [Horvát Írók Egyesülete: Tiltakozó levél.] *Novosi DHK*, 2020. május 11. <http://dhk.hr/novosti/detaljnije/protestno-pismo> (Letöltés ideje: 2020. június 22.)

kísér – nem a híres balkáni különbségek (az etnikaiak, kulturális és vallásiak), hanem az, hogy a balkáni politikai és kulturális elitek ugyanúgy fogják fel a nemzeti identitást, és használják azt ugyanolyan jellegű céljaik elérésére. Mindnyájan felnagyítják és felülértékelik, a politikát az úgynevezett identitáspolitikára szűkítve le, és a kultúrára is a nemzeti identitáson alapuló politika eszközeként tekintenek. Ahogyan azt Stef Jansen észrevette a mai bosznia-hercegovinaiak életét tanulmányozva, „az (etno)nemzeti ’kultúra’ kihangsúlyozásával a lakosok elsősorban, és szinte kizárólagosan is, az identitásregiszterben szerepelnek”, ami „az élet megértésének legfontosabb kritériumai közé tartozik”. Ezen alapul a nacionalista retorika, aminek a segítségével „sokakat mobilizálhattak, ám ami révén a politikához való alternatív hozzáállást viszont demobilizálhatták”.²⁷ A bemutatott identitás-összetűzések arról tanúskodnak, hogy az „identitásregisztereken” alapuló politika a domináns más balkáni országokban is, ami azt követeli a népektől, amelyek szeretnék a nemzet státusát elnyerni, hogy autonóm és homogén kultúrával bírjanak. Ami egyben azt jelenti, hogy az alapfeladat az érte való áldozathozatal, a harc és a szenvedés abban az összetűzésben, amit azokkal folytatnak, akik veszélyeztetik a nemzeti identitást. Hogy ez a feladat megvalósíthatatlan, nem igazán izgatja a balkáni politikai és kulturális eliteket, mert éppen a nemzeti identitásért folytatott állandó harc biztosítja hatalmukat és privilégiumaikat.

Ha ezeket az identitáscsatákat együtt szemléljük és összehasonlítjuk őket, láthatjuk, hogy a felek többnyire ugyanolyan stratégiát alkalmaznak. Ez abból áll, hogy nem annyira az identitáshatáron szolgáló harcosok győzelmeiről és sikereiről beszélnek, hanem a nemzeti identitás elleni támadásokról és az áldozatokról. A viktimizáció itt előnyben van a heroizációval szemben. Ha ezeknek az ütközeteknek vannak hősei, akkor ezek azok, akik az identitáshatárokon járőrözve jelentik az ellenséges támadásokat és rajtaütéseket. A nemzeti identitás szinte kizárólag ebben a kontextusban létezik: a veszélyeztetettségben, a kereszúton szenvedve és a kulturális-politikai térben pánikolva. A felhozott példákban a nemzeti identitás a népirtás, az amputáció, a rablás, tolvajlás, lopás, a megtépdés, a gyökerektől való megfosztás, a megerőszakolás, az átszabás, átnevezés, hamisítás, kiirtás, megsemmisítés, az elcsatolás és a kizárás áldozata. Ha nem történnének meg velem ezek a szörnyű dolgok, szinte nem is tudnának róla semmit.

Még sincs minden balkáni nemzeti identitás szenvedésének ugyanakkora súlya. Mert nem ugyanaz, amikor arról hallanak, hogy valamit elvettek, elloptak hogy szegényebbekké tegyék önöket, vagy ha azt tudják meg, hogy a szomszédok azt állítják önökről, tévedésben vannak, ha azt hiszik, hogy léteznek. Amikor a nemzeti identitás őrei az elrabolt kincsek miatti veszteségeket siratják, és szinte minden szomszédjukat lopással vádolják, nem a nemzeti identitásért kell aggódnunk,

²⁷ Jansen, Stef: Čeznja u medjuvremenu. „Normalan život” i država u jednom sarajevskom naselju. Beograd: Biblioteka XX vek, 2020. 24–25. (Az angol eredeti címe: *Yearnings in the Meantime. 'Normal Lives' and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. Berghahn, 2015.)

mert a veszteségek miatti lamentációik célja nem annak bemutatása, hogy a rablók milyen pusztaságot hagytak maguk után, hanem hogy nemzeti identitásuk kimeríthetetlen gazdagságáé, amit az ellenség még úgy sem tud elszegényíteni, hogy ezt az örökséget folyton „megtépdesi” és „fosztogatja”. Ám ha az identitásharcokban a teljes tagadás fegyverét használják, amiből a leginkább lőnek ma a balkáni nemzetekre, amelyeket nemzetközileg nem is olyan rég ismertek el – tehát az albán, macedón, montenegrói és bosnyák esetében –, akkor mégis fel kell tennünk a kérdést, hogy vajon ezekre a csatákra érvényes-e az, amit Milošević mondott Koszovón 1989. június 28-án: „Ezek még nem fegyveresek, de azok sincsenek kizárva.”

Egy balkáni nemzet létét két alapvető módon tagadják. Az egyikben elmagyarázzák, hogy ugyan a nemzet megfogant, de még nem született meg, vagy nem nőtt fel, vagy még mindig inkubátorban van, vagy éppen még csak pubertáskorban. A másik, gyakoribb esetben azt állítják, hogy mindaz, ami a nemzetet teszi, az valójában ezekben az esetekben mesterséges képződmény igazi élet és jövő nélkül. Amikor éppen ezt írom, a kezemben van a *Večernje novosti* speciális melléklete *Egy anya három nemzetet szült* címmel, amiben azt magyarázzák, hogy „Tito Jugoszláviája az új nemzetek létrehozásának gyakorlóterévé vált”.²⁸ Külön adalékokban mutatják be a „nemzeti mérnökösödést”, amelynek során előállították a macedón, a bosnyák és a montenegrói nemzetet. De hozzácsaptak egy cikket az albán nemzet létrejöttéről is, amelynek az anyja – ahogyan azt Ivan Miladinović újságíró megfogalmazta – nem Jugoszlávia volt, hanem a bécsi udvar, de – ahogyan a melléklet olvasója ezt leszűrheti – mindkét anya mesterséges balkáni államokat szült (a bécsi udvar császármetszéssel?), csak azért, hogy az embereket, akik valójában az övé, elválasszák igazi anyjuktól – Szerbiától.

A bosnyák nemzet kierőszkolt létrehozása pedig, ahogyan azt Nenad Kecmanović politológus és politikus elmagyarázta cikkében, „az új nemzet elhúzódozó inkubációjához vezetett, amely egyetlen emberöltő alatt is többször változtatta meg a nevét”, vagyis „a muzulmánok a túl korai nemzeti kamaszkorba érkeztek meg”. Dr. Stevan Gajić, a belgrádi Európai Tanulmányok Intézetének kutatója a macedónoknak szentelt írásában pedig azt magyarázta el, hogy a macedón nemzet „Macedónia elszerbtenítésével” jött létre, és maguk a macedónok a legnagyobb áldozatai az effajta nemzetépítésnek. „Azáltal, hogy megkapták a nemzet státusát a második Jugoszláviában – mondja Gajić –, hosszú bizonytalanságra ítéltettek, ami azzal végződhet, hogy a macedónokat végképp letörlik a kortárs európai nemzetek térképéről”.

„A montenegrói nemzetnek az egységes szerb nemzetből való, kényszerített mesterséges kiválásáról” Aleksandar Ranković történész írt e mellékletben. Akár azt is mondhatnánk, hogy neki éppenséggel tetszett a nemzeti identitásnak az a kompromisszumos megoldása, amit egyes montenegróiak vallottak a szocialista

²⁸ Miladinović, Ivan (ur.): Jedna majka radja tri nacije. Kako je Titova Jugoslavija postala poligon za stvaranje novih naroda. [Egy anya három nemzetet szül. Hogyan vált Tito Jugoszláviája az új nemzetek létrehozásának gyakorlóterepévé.] *Specijalni dodatak Novosti*, 2020. június 29. – A belgrádi orgánium a nacionalista szerb erők egyik napilapjának számát. (*A ford. megj.*)

Montenegróban. Ők, írja Ranković, azt hitték, hogy „két szerb nemzetet” kellene elismerni, egyet Montenegróban, egyet pedig „a szerbség többi részében”. Ez az eszme úgymond 1988–1989-ben valósult meg az ún. antibürokratikus forradalomban, amely a történész véleménye szerint „szerb jellegű volt”.²⁹

A kérdés, vajon mégis lehetséges-e, hogy a balkáni identitások egymás kínzása, a lopás vádja és egymás tagadása nélkül inkább tiszteljék egymást? Az akadémiai körökben akadnak olyanok, akik szerint ez lehetséges, és többféle választ kínálnak fel az „együttélésre”, arra, hogyan lehetne békés módon felosztani a közös örökséget, aztán mindenki mehetne a saját dolgára. De akadnak olyan vélemények is – és ezek állnak hozzám közelebb –, miszerint ahelyett, hogy letérdepelnénk a nemzeti identitások előtt mint olyan példát mutató eszmék előtt, amelyek úgymond a világban elfoglalt helyünket jelképezik és őrzik, azon kellene inkább dolgozni, hogy azok ára a politikai piacon minél alacsonyabb legyen. Ahogyan azt Elias Canetti írta, a haláltól meg kellene vonni azt a hatalmas tekintélyt, amit élvez, és azt gondolom, hogy ez a balkáni nemzeti identitásokra is igaz. Egyébként ezek tekintélye is a halálos szenvedés túlértékelésén alapul, ami nélkül állítólag nem lehetünk azok, akik vagyunk.

Fordította: Szerbhorváth György

FELHASZNÁLT IRODALOM

Autorski tekst direktora Kancelarije KiM Marka Đurića za Večernje novosti: Košare su srpski Termopili. *Kancelarija za Kosovo i Metohiju, Vlada Republike Srbije*, 2019. április 9. <http://www.kim.gov.rs/lat/v3126.php> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)

Begenišić, Ljiljana: Čerupanje srpskog jezika. Bugari u akciji. *Večernje novosti*, 2020. május 27.

Begenišić, Ljiljana: I na Kopaoniku se nekad govorilo na bugarskom? [Egykor a Kopaonikon is bolgáruul beszéltek?] *Večernje novosti*, 2020. május 25.

Bugari nam ponovo zabijaju nož u ledja: Hoće da prisvoje srpske zemlje, naš akademik im objasnio sve. *Srbija danas*, 2020. május 26. <https://www.srbijadanas.com/vesti/region/bugarska-akademija-udarila-na-srpski-koreni-su-nam-na-srpskoj-zemlji-dr-savic-otkrio-bolnu-istinu-2020-05-26> (Letöltés ideje: 2020. június 20.)

Čolović, Ivan: *Etno. Priče o muzici na internetu*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2006.

Čolović, Ivan: *Politika simbola*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2000. 72–73.

²⁹ Slobodan Milošević szervezett tüntetésekkel buktatta meg a vajdasági és koszovói, autonómistának mondott vezetését, illetve a montenegrói hatalmat, azaz a helyi kommunista pártvezetőket. (*A ford. megj.*)

D. B.: Godišnjica boja na Ivankovcu. *Politika*, 2019. augusztus 19.

Dačić: Srbija uputila protestnu notu Evropskoj komisiji zbog predstavljanja Tesle kao Hrvata. *Blic*, 2020. május 30–31. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/da-cic-srbija-uputila-protestnu-notu-evropskoj-komisiji-zbog-predstavljanja-tesle-kao/nmx2h39> (Letöltés ideje: 2020. június 21.)

Društvo hrvatskih književnika: Protestno pismo. [Horvát Írók Egyesülete: Tiltakozó levél.] *Novosi DHK*, 2020. május 11. <http://dhk.hr/novosti/detaljnije/protestno-pismo> (Letöltés ideje: 2020. június 22.)

Ekkluzivno, koje bio Tibor Cerna, heroj sa Košara: Ne mogu da ostavim drugove, ako mi je suđeno vratiću se, ako nije neću! *Ekspres*, 2017. július 6. <https://www.ekspres.net/drustvo/ekskluzivno-ko-je-bio-tibor-erna-heroj-sa-kosara-ne-mogu-da-ostavim-drugove-ako-mi-je-sudeno-vraticu-se-ako-nije-necu> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)

EU izbrisala da je Tesla bio Hrvat! Sve su organizirali Srbi: Hrvati u šoku. *Dnevno.hr*, 2020. május 9. <https://www.dnevno.hr/vijesti/eu-izbrisala-da-je-tesla-bio-hrvat-sve-su-organizirali-srbi-hrvati-u-soku-1468414/> (Letöltés ideje: 2020. június 22.)

Halilović, Sefer: *Nije kriv*. Sarajevo, 2010.

„Haški osuđenik na čelu besmrtnog puka.” Promocija ratnog zločinca na obeležavanju Dana pobjede nad fašizmom juče u Nišu *Blic*, 2019. május 10. <https://www.blic.rs/vesti/politika/haski-osudjenik-na-celu-besmrtnog-puka-promocija-ratnog-zlocinca-na-obelezavanju-dana/szzzsdw> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 23.)

Haški sud: Presuda Radovanu Karadžiću. [Hágyai bíróság: Ítélet Radovanu Karadžićról.] *Vreme – Vesti*, 2016. március 24. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1379535> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 23.)

Ilić, T.: Nepobedivi u pravičnosti: U Tekerišu obeležena 105. godišnjica Cerske bitke! *Kurir*, 2019. augusztus 19. <https://www.kurir.rs/vesti/srbija/3305702/nepobedivi-u-pravicnosti-u-tekerisu-obelezena-105-godisnjica-cerske-bitke> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 25.)

Jansen, Stef: Čeznja u medjувremenu. „Normalan život” i država u jednom sarajevskom naselju. Beograd: Biblioteka XX vek, 2020.

Matica hrvatska: Izjava Matice hrvatske o prisvajanju hrvatske knjižne baštine u izdanjima Matice srpske. *Vijenac*, 684. 2020. május 21. <https://www.matica.hr/vijenac/684/izjava-matice-hrvatske-o-prisvajanju-hrvatske-knjizevne-bastine-u-izdanjima-matice-srpske-30381/> (Letöltés ideje: 2020. június 22.)

Miladinović, Ivan (ur.): Jedna majka radja tri nacije. Kako je Titova Jugoslavija postala poligon za stvaranje novih naroda. *Specijalni dodatak Novosti*, 2020. június 29.

- Miladinović, Zorica: Osudjeni ratni zločinac general Lazarević na čelu zvanične parade. *Danas*, 2019. augusztus 24. <https://www.danas.rs/drustvo/osudjeni-ratni-zlocinac-general-lazarevic-na-celu-zvanicne-parade/> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 24.)
- Nastavlja se bestidno svojatanje i kroatizacija Nikole Tesle. https://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2020&mm=05&dd=08&nav_id=1681971 (Letöltés ideje: 2020. június 22.)
- Otkriven spomenik Tiboru Cerni heroju sa Košara. *Politika*, 2017. június 14. <http://www.politika.rs/sr/clanak/382877/Otkriven-spomenik-Tiboru-Cerni-heroju-sa-Kosara> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 20.)
- Pesma posvećena najboljim srpskim sinovima: „Junaci sa Košara”. *Vidovdan*, 2018. január 26. <https://vidovdan.org/istorija/pesma-posvecena-najboljim-srpskim-sinovima-junaci-sa-kosara/> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)
- Popović: Srpski narod je ponosan i slobodan. *Besmrtni puk*, 2019. május 9. <http://www.besmrtnipuk.rs/popovic-srpski-narod-je-ponosan-i-slobodan/> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 23.)
- Prava istina o filmu koji su Albanci emitovali u kom je sva srpska istorija i imovina albanska, ali su je Srbi ukrali! *Nasi u svetu*, 2020. június 3. <https://www.nasiusvetu.com/izdvajamo/101353/prava-istina-o-filmu-koji-su-albanci-emitovali-film-u-kom-je-sva-srpska-istorija-i-imovina-albanska-ali-su-je-srbi-ukrali-foto-video/> (Letöltés ideje: 2020. június 20.)
- Представяне на книгата „За официалния език на Република Северна Македония”. 2020. május 7. www.bas.bg/2020/05/представяне-на-книгата-за-а-официални/ (Letöltés ideje: 2020 június 20.)
- Šajn, Željko: Lingvistički rat Skoplja i Sofije. *Politika*, 2020. május 31.
- SANU reaguje na tvrdje da je Milutin Milanović 'hrvatski znanstvenik'. *Politika*, 2020. június 6. <http://www.politika.rs/sr/clanak/456228/SANU-reaguje-na-tvrdnje-da-je-Milutin-Milankovic-hrvatski-znanstvenik> (Letöltés ideje: 2020. június 22.)
- Sećanje akademije povodom 20 godina bitke na Košarama; Vučić: Vi se najbolji deo Srbija. *Blic*, 2019. június 14. <https://www.blic.rs/vesti/politika/secanje-akademija-povodom-20-godina-od-bitke-na-kosarama-vucic-vi-ste-najbolji-deo/3htzj8e> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)
- Srbski pravoslavni pojci Vila sa Kosara. *Youtube*, 2017. július 8. <https://www.youtube.com/watch?v=a0ubj16-VLI> (Letöltés ideje: 2019. szeptember 20.)
- Stručnjak iz Sofije uputio otvorenu pretnju Makedoniji: Ako ne prihvatite bugarske korene jezika koga su veštački stvorili Srbi, ostaćete pred vratuma EU! *Novosti.rs*, 2020. május 25. <https://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:866869-Strucnjak-iz-Sofije-uputio-OTVORENU-PRETNJU-Makedo->

niji-Ako-ne-prihvatite-bugarske-korene-JEZIKA-koga-su-vestacki-STVORI-LI-SRBI-ostacete-PRED-VRATIMA-EU (Letöltés ideje: 2020. május 25.)

Subotić, Milan: Izmišljanje tradicije: primeri „Georgijevske lente” i „Besmrtnog puka. In: Subotić, Milan: *Napred u prošlost. Studije o politici istorije u Poljskoj, Ukrajini i Rusiji*. Beograd: Fabrika knjiga, 2019.

Torbica: odbrana sarajevsko-romanijske regije podvig i herojski čin. *Srna*, 2019. június 16. <http://www.srna.rs/novosti1/700424/torbica-odbrana-sarajevsko-romanijske-regije-podvig-i-herojski-cin.htm> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 22.)

U Beogradu održan moleban i skup podrške sveštenstvu SPC u Crnoj Gori. *Radio Slobodna Evropa*, 2020. május 14. <https://www.slobodnaevropa.org/a/30612303.html> (Letöltés ideje: 2020. június 6.)

Vlasti Makedonije sistematski kradju i uništavaju srpsku baštinu: ne smeta im NDH, smetaju im Nemanjići i sprski ratnici. *Kurir*, 2020. május 9.